

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 55 (16829)

2004 чылдың
апрель 1,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.30.
Садар өртээ 3 рубль.

АЙЫТКАЛ — ДЕТКИИШКИНДЕ

хөрөңгизинден чединмес хамаатыларга деткимче бээрин көрүп турар-дыр. Ону кончуг эки деп билдим. Кончуг ажылчын эрлер деткимче чогуңдан азы өскээр чугаалаарга, хөрөңгү чогуңдан сайгарлыш чадап, улустуң бок-сак ажылын кылып, өг-бүлезин, ажы-төлүн азырап чорлар. Бир эвес ол кижилерге

чөптүг деткимчени бериптер болза, арбан, сумуну-даа азырап шыдаптар тарааны өстүрүптер деп бодаар мен. Ол деткимчени азы чээлини кандыг кижилерге бээрин кожуун, суму кончуг кичээнге алыр ужурлуг. Дөргүл-төрөл тыртыжар, чирик дуглап чоруур даргалар бистиң аравыста чок

эвес-ле болгай.

Яды-түрөңги чорукту чүгле бир демниг ажыл-биле ажып эртип шыдаар бис. Амыдыралдың кадык-чаагай омур-хевирин тургузар дээш кижилер бөрүзү бодунга тускай сорулганы салыр ужурлуг.

Арандол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

МӨӨННЭЭР АПААР

Чазак Даргазының Айыткалында яды чорукту ажып эртериниң дугайында чугаалап турар кезек менээ дыка дээштиг, солун болду. Сөөлгү чылдарда бо угланышкын талазы-биле эвээш эвес ажыл кылдыңан-даа болза, бистиң чаңгыс чер-чурттуларывыстың чамдызы эң-не херек ужурлуг чүлдөр-биле боттарын хандырып шыдавайн турарлар. ТР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелин удуртуп тура, статистиканың социал талазы-биле камгалаттынмаан чурттакчылар деп санап турары кижилеринге бо-ла таваржыр апаар чүве-дир. Дыка хөй кижилер аар өртектиг эмтаң садып алыр хары чок, ажы-төлүңе долу кижизидилгени база өөредилгени берип шыдавайн турар. Республиканың Чазаның Даргазының «яды чорук-биле демисел ниитилелдиң эң-не чугула сорулгазы болур» деп бода-лын бүрүнү-биле деткип тур мен. Чазактың, рес-

публика бюджетинге немелде аар чүк болуп турар-даа болза, шалын акшазын үе-шаанда бээрин чугулап турар планнарын, чаа ажылчын олуттарны, ылангыя көдээге, тургузарын база олышкаш чединмес хамаатыларга дузаламчы көргүзерин сайзырадыр, аныктарның эртем чедип алыр болгаш ажылче кирип алыр талазы-биле айтырылганын шийиртээр дээн хемчеглерин деткивес арга чок.

Ынчалза-даа яды чорукту тиилээринге чүгле Чазактың хөделишкени эвээш болур-дур ийин. Яды чорук — бүдүн ниитилелдиң аарышкылыг айтыры-дыр, ооң-биле демисежирде бүгү-ле бар ниитилел болгаш политиктиг организацияларның, республиканың болгаш тус чер чагыргаларының күженишкенин рин мөөңнээр херек. Эптиг байдалды ажыглааш, дачалар ниитилелдериниң дугайында айтырыгны маңаа көдүрүкседим. Дачадан алган продукция —

хоорай чурттакчыларының, ылангыя пенсионерлериниң, материалдыг орулгаларының үндезинин тургузуп турар дээрзи чажыт эвес болгай. Оон ыңай дачалар эелери өскөңиң өңчүзүн оорлаар кижилерниң халдаашкыннарындан база когарап турар дээрзи билдингир. Бир кезек үеде Кызылдың хоорай чагыргазы оларны камгалап-карактаар талазы-биле оралдажышкынарны кылып турган. Кызыл хоорай чагыргазы бо талазы-биле чоп ажылдап болбас деп?

А.МАРКОВА

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Айыткалында бистиң республиканың сайзыралының кол кол угланышкыннары илереттинген, тургустунуп келген байдалдың ханы болгаш бүгү талазы-биле кылган сайгарылгазы кестүп турар деп санаар мен. Бистер, депутаттар, Айыткалды деткип тур бис. Сергей КАШПЫК-ООЛ, ТР-ниң УХ-ниң ТП-ниң депутаты.

Санитар эмчииниң мергежили — аарыгларны баш удур болдурбас, чоннуң кадыкшылы үргүлчү бедик деңнелге турзун дээш олар чүгле кижилерин ажылдаар, чурттаар, өөренир черлерин хынаар эвес, солун, сеткүүдөргө үнгүлээн чугула документ бүрүзү-биле ыяап-ла таныжып, ону хандыр анализтээрлер.

Бо удаада ТР-ниң Күр-санэпидхайгаарал төвүнүң бактериология лабораториязының эмчилериниң кичээнгеинде — март 31-де үнгөн «Шын» солунда

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралында (парламентизинге) 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүнө политиказының дугайында АЙЫТКАЛЫ болган. ТР-ниң Санэпидхайгаарал төвүнүн бактериология лабораториязының эргелекчизи Татьяна Артисооловна Монгуш ук АЙЫТКАЛДА «Социал-политиктиг кол угланышкын» деп эгеже коллегаларының кичээнгеин угландырып, ону онзагайлап орду.

Ында: «Республиканың социал амыдыралында чаартылгалар чоруп турар. Эки талаже тодаргай чедишкinnen бар. Баш удур көрүүшкүннер тодараттыңан. Ол дээрге яды чорук-биле демисел, чурттакчы чоннуң кадың камгалаары, өөредилге, культура болгаш шажын-чүдүлге дээн чөкөктүг үндезин эртинелерниң хандырылгасы-дыр» дээр сорулгаларны үнелеп көргөннер.

Бистиң амыдыралы-выска чаартылгалар херек.

ОНУ ЭКИ-ДИР ДЕП БИЛДИМ

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралында (парламентизинге) 2004 чылда республикада байдалдың болгаш күрүнө политиказының дугайында Айыткалын кончуг кичээнгеилиг номчуп таныштым. Айыткал кончуг тодаргай, дөпчү болгаш бистиң бөгүңгү амыдыралы-выстың кол угланыш-

кынынга боттуг үнелелди берген-дир деп билдим.

Ылангыя чурттакчы чоннуң социал амыдыралынче ТР-ниң Чазаның улуг кичээнгеини салып турардыр. Яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле Айыткалда тодаргай сорулгалар салдыңан. Бо дээрге эң-не нарын айтырылганың бирээзи. Бо айтырыгны чаңгыс ко-

жуун, суму чагыргазы шийтпирлеп шыдавас. Борта бүгү хөй-ниитини, херээжен, аныктар чөвүлдерин, күш-ажылдың хоочуннарын, сайгарлыкчыларны, бүдүрүлгө, албан черлериниң удуртукчуларын кириштирбишаан, депутаттарның деткимчезин база алыр ужурлуг.

Сайгарлыкчыларның республика фондузунун

«Тыва Арат Республиканың девискээринге 1921 чылдан 1944 чылга чедир үеде политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Угуулгазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ БОЛГАШ ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Арат Республиканың девискээринге 1921 чылдан 1944 чылга чедир үеде политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» Декларацияны каттышкан хуралга көргөш, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «п» пунктузунга болгаш 100 чүүлүнүн 2 пунктузунга

дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының доктаадыры болза:

1. «Тыва Арат Республиканың девискээринге 1921 чылдан 1944 чылга чедир үеде политиктиг репрессияларга таварыш-

кан кижилерни агартыр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Угуулгазын хүлээп алыр (кожуп каан).

2. «Тыва Арат Республиканың девискээринге политиктиг репрессияларга таварышкан

кижилерни агартыр дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алыр кылдыр Тыва Республиканың Улуг Хуралына саналдаар.

3. Бо доктаал аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының 2004 чылдың март 29-та № 185/709 доктаалын езугаар хүлээп алган.

Тыва Арат Республиканың девискээринге 1921 чылдан 1944 чылга чедир үеде политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының УГУУЛГАЗЫ

Тыва Арат Республиканың девискээринге (моон ынай – ТАР дээр) РСФСР-ниң составында (1921-1944 чылдар) ооң бактаап киргенинге чедир ТАР-ның күрүне эрге-чагыргазының органнары чамдык кижилерге хамаарыштыр политиктиг хөй санныг частырылгаларны болдурган. Ол дугайын ТАР-ның репрессияга таварышкан хамаатыларының хөй саны херечилеп турар.

Россия Федерациязының Конституциязының 71 чүүлүнүн «в» пунктузун езугаар алырга, Россия Федерациязының башкарылгазынга кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының таарыштырылганы болгаш камгалалы; Россия Федерациязынга хамааты болуру; национал эвээш кезиниң эргелериниң таарыштырылганы болгаш камгалалы хамааржыр. Ынчалзажок айтылган ол чүүл 1944 чылга чедир ТАР-ның ха-

маатыларынга тарап неперевес, чүге дизе ТАР РСФСР-ниң составында 1944 чылда хүлээп алдынган. Ындыг болганда Россия Федерациязының «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» 1991 чылдың октябрь 18-те №1761-1 Хоойлузу чүгле СССР-ниң хамаатыларынга хамаарыштыр күштүг болур, 1944 чылга чедир репрессияга таварышкан болгаш репрессиялардан когараан ТАР-ның хамаатыларынга ол хамаарышпас.

Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп-башкарып чүүлдериниң талазы-биле Россия Федерациязының эргелеп-башкарылгазының болгаш Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң кызыгаарындан дашкаар Россия Федерациязының субъектилериниң бүгү күрүне чергелиг эрге-чагыргалыг деп Россия Федера-

циязының Конституциязының 73 чүүлүнде доктааткан чүүлду барымдаалап алырга, Тыва Республика ук айтырыгны боду шийтирилээр эргелиг-дир.

«Араттарга бүгү күрүне эрге-чагыргазын ылап-ла бээр. Оларның алыс күзел-бодалдарын боттандыраар, Тыва Арат Республиканың күрүне болур төлээде, национал, политиктиг, ажил-агыжы болгаш культура талазы-биле тускайлап база хамаарышпас чоруун быжыглаар сорулга-биле дараазында чүүлдер чайгылыш чок чоруттунган турар ужурулгу:

Тыва Арат Республиканың бүгү араттарынга, хамаатыларынга национал хамаарылгазындан болгаш эр-херээженден хамаарылга чокка бир демей эргелерни бээр (1 ч).

Тыва Арат Республиканың даштыкы политиказы Улуг Октябрь революциязының езузун езугаар тургустунган, бүгү деле-

гейниң дарлаткан массаларының эрге-ажыктарына ол дүгжүп турар, делегей революциязының сорулгаларына дүүшкен турар ужурулгу болгаш дарлаткан биче чоннарның эргелери дээш, дарлаткан арат массаларның эрге-ажыктары дээш демиселдин сорулгаларын эдерер (18 ч.)».

ТАР-ның Конституциязының чүүлдерин ТАР-ның хамаатыларының эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг ТАР-ның күрүне эрге-чагыргазы чогуур кем-чээли-биле күүсетпээн.

Тыва Арат Республиканың девискээринге ооң РСФСР-ниң составында каттыжып киргенинге чедир политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында хамаатыларның делеглерин кичээнге албышаан, Тыва Арат Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болдурган политиктиг частырылгаларны чайладыр сорулга-биле, а ол ышкаш ук

айтырыгның социал болгаш политиктиг ужуру-дузаны өөренип көрбүшаан, хоойлуларны, доктаалдарны, билдиришкени-нерни, чагаа-бижиктерни хүлээп алыр арга дамчыштыр бодунуң бүрүн эргелерин боттандырып турар күрүне эрге-чагыргазының органы болур Тыва Республиканың Улуг Хуралы Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 5 пунктузунга үндээш, 1921 чылдан 1944 чылга чедир үеде ТАР-ның девискээринге политиктиг репрессияларга үндезин чок черге таварышкан ТАР-ның хамаатыларының агартынар эргелиин хүлээп көрүп турар.

Бо Угуулганы боттандыраар сорулга-биле «Тыва Арат Республиканың девискээринге политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алыр.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК ДӨМЕЙ ТИИЛЭЭР

Март 29-та ТР-ниң Улуг Хуралы Чазактың саналдап кииргени 1921 чылдан 1944 чылдарга чедир үеде Тыва Арат Республикага политиктиг репрессияларга качыг-дааннарны агартырының дугайында Угуулганы хүлээп алган.

Бо дээрге ТАР үелериниң күрүне эрге-чагыргазының политиктиг чылдагааннар ужуру боттарының хамаатыларынга удур чоруткан репрессияларын, оларның уржуктарын чок болдураарының эргежок чутулазын бадыткап турар албан езузунун баштайгы документизи болур. ТАР-ның девискээринге политиктиг репрессиялардан когарааннар болгаш оларның салгалдары амдыгаа чедир агартылгага кандыг-даа хоойлу үндезинери туруп көрбээн кижилерини кара чангыс категориязы турган. Ооң бир көскү чижээ – ТАР-ның атураалыг күрүне ажылдакчылары Буян-Бадыргының, Дондуктуң болгаш Бойдунуң салым-чолу, оларны контрреволюсчу сүлчээге буруудаткаш, 1932 чылда ИХЯ-ның суд коллегиязының шийткели-биле боолап шийткен. Оларга удур репрессияларның үндезин-барымдаа чогуу бөгүн төөгүчүлөр шынзыдып каан, ынчалза-даа юридиктиг тала-биле агартылганы кылыры

аргажок болдунмас – судтарда оларның хамааты эргелерин катап тургузупку дег хоойлулар чок болган. «Политиктиг репрессиялардан когарааннарны агартырының дугайында» Федералдыг хоойлуну оларга хамаарыштыр бөдүүн чылдагаанның ужуру ажыглаар арга чок болган, чүге дизе Тыва 1944 чылга чедир ботдогуннаан күрүне турган.

Ол чылдарда тыва чонга удур күрүне террорунуң чиге эрге-хоойлу болгаш мезү-бүдүш үнелелин Угуулгада берип тура, республиканың Чазак болгаш ооң Даргазы Шериг-оол Ооржак – а ол боду ындыг медегелди эгелээн – регионалдыг политикага когарааннарны агартырының хөй чылдарда чыгып келген айтырылгаларны шийтирилээринге көңүс чаа турушту сомалап кааннар. Угуулганың боду юридиктиг күш чок бол, ол репрессияларга таварышканнарга хамаарыштыр шынныг

чорукту тургузупку дег боттуң хоойлузун республикага тургузарына арга-шинекти ажыткан. Документиниң авторларының бирээзи, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчусу Дандар Ооржактың чугаазы-биле алырга, ындыг хоойлуну ажылдап кылгаш, бо чылын-на хүлээп алыры көрдүнүп турар. А ол дээрге Тываның эрге-чагыргалары ооң күүселдези-биле холбашкан бүгү чарыгдалдарны бодунга алырынга беле-

Неделяның болуушкуну

нин көргүзүп турары ол-дур.

Республикага бо хоойлунуң өртек-үнези чеже болурун амдызында кым-даа чугаалап шыдаваз. 1921-1944 чылдарда политиктиг репрессияларга таварышканнарның саны чигези-биле тодараттынмаан. Чижээ-лээрге, үр чылдар дургузунда сан-медээлерни чыып келген «Мемориал» ниитилели чүгле чоокшулаткан санны берип турар – ынчан 90 муңдан ашпайн турган чурттакчы чоннуң 8 хуу-зунга чедир. Бирээде, ол. Ийиде, прокуратура органнарыга кара туразында аажылалдың бүгү факт-барымдаларын эчизинге

чедир тодарадыры берге-ле боор, чүге дизе ам билдинип келгени-биле алырга, архивтерниң хөй кезии, чок-ла болза чидиртинген, чок-ла болза узуткаттынган болуп турар. Буян-Бадыргының агартылгазының таварылгазында безин ТР-ниң Президентизинден негелделер турбуже, бүгү архивтерге документилер истелгези, россияжи тускай албаннарның курлавырлары-биле катай түңнел бербээн. Тыва күрүненең тургузукчусунуң истеп сүрүүшкүнүнүн болгаш адып боолаарының дугайында бүгү төөгү чүгле кара чангыс материал-биле – ИХЯ-ның суд коллегиязының шийткелин бадылаан С.К. Тока баштаан ТАРН ТК-ның хуралының протоколу-биле бадыткаттынган.

Амгы бюджет чарыгдалдарының дугайында чугаа амдызында чорбайн турар. Угуулганың төлевилелин сайгаржып чугаалажып турда, Улуг Хуралдың Хоойлуужудулга палатазының депутады Хонук-оол Монгуштуң медеглээни-биле, баштайгы удаада харысалгалыг болгаш дидим чорукту негээр политиктиг базымны республиканың

Чазак кылган. Политиктиг репрессиялардан когарааннарның ажы-төлдериниң болгаш уйнуктарының хөй кезинге кара туразында аажылал дээш күрүненең буруу миннишкениниң барымдаазы болгаш чидиртинген когарал дээш акша шүүделениң орунунга оларның буянныг адын катап тургузар арга-шынек чүден чугула. Сөөлүнде барып республиканың экономикактиг байдалы экижээн тудум, күш чедингир төлөлгелерни төлээри албан болбайн аан. Оон туржук хүлээп алдынган Угуулга айтырылгаларының база бирээзин шийтирилепкен – эрге-чагырга органнары хоойлу езугаар чагыгны кылгаш, Кызылга тыва күрүненең үндезилекчизи кадагалаттынып арткан документилерде «ангы дайзыны», «барыын үзелдиг», «феодал идегет», «улусчу чагыргага удур контрреволюсчу сүлчээнин хартаачызы» кылдыр айыттынып турар болгай.

Т.СААЯ.

Апрель 1 – Делегейниң куштар хүнү

БИСТИ КААСТАП ЧОРУУР

Кыш эртип, бойдус часкы хөөнче кирген. Ооң салдары-биле чанып келген хөй куштарның янзы-бүрү үнери янзы-бүрү хөгжүм-музыка дег дыңналып, бистиң амыдыралы-высты каастап эгелээн.

Ынчалза-даа куштарда бергелер ам-даа хөй. Дыка хөй куштар төрөөн черлеринге чедип алыр дээш ам-даа дыка узун оруктарда кадыг-бергелерни көрүп чоруурлар. Ындыг кадыг-бергелерни эртип чорааш, олар төрөөн черлеринге аажок арып-дорупкан кээрлер. Бистер, кижилер, чараш бойдузусу каастап келген куштарывыска амырап, оларга уя тудуп берип дузалажып, чиир

чемни тааржыр черлеринге чажып берип турар болгай бис. Шак ындыг удур-дедир дузалажылга аажок ажыктыг. Чайын тарып алган тараавыска, олуртуп алган ногаавыска хөй курттар чыгы бээрге, чараш куштарывыс оларны узуткап, биске дузалажы бээр болгай. Ону алгаш көөрге, куштарывыс биске чайгы үеде чүгле чараш үнери-биле аян тудуп бээр эвес, бистиң ажил-агыжывыска база дузалажыр ышкажыл. Ынчангаш частың чылыг айы апрель айның баштайгы неделязын куштарга тураскаадып эрттирер деп бо чылын республика планнаан.

«Убса-Нур ыйгылаажы» заповеднигиниң ажылдакчылары ол хүннерде республиканың бүгү кожуннарнын чынып, школарга куштар неделязы эрттиреринге дузалажып, Тывада кандыг хевирлерниң куштары чурттап турарының дугайында тайылбырларны чорудар. Бо хүннерде байдал-биле алырга, заповедниктиң девискээринде 375 хевирниң куштарының бары демдеглеттинип турар. Ол санны иштинден 34 хевир Россия Федерациязының, 46 хевир Тыва Республиканың, 3 хевир делегейниң бойдус камгалалының Кызыл дептерлеринде кири

бижиттинген. Тывада кыш, чай чок уя тудуп чурттап турар куштар база эвээш эвес. Оларның аразында хову-шөл, арга-арыг, суг-тулаа, дагларның хөй санныг куштары бар. Онза камгалалдыг, Кызыл дептерде кири бижиттинген шилен, шопулак-хаай, түлен, дас, улар, матпадак, тогдук дээн куштар аажок эвээжеп олурар.

Куштарга кижилерниң чедирип турар когаралдары: оларның чурттаар черлерин эжелээр, сугаттыр черлер кылдыр ажыглаар, уялыг ыяштарын ужураар, одаар, тудуг ыяжы кылдыр ажыглаар, сугларның

балык-байлаңын өлүрүп, хирлендирер, куштарның чурттаар черлерин хирлендирер. Чижээлээрге, ак түленниң ак мөңгүнелчек чүглери алдын өртөөн безин ажыр баскан үелер тургулаан. Ооң ол чүглерин ажыглаар дээш ону хөйү-биле чок кылган. Уларны эмниг эьдин ажыглаар дээш кырып эвээжеткан. Ындыг таварылгаларны хөйү-биле көргүзүп болур.

Ынчангаш чараш куштары-высты, бойдузусу, ооң аргаарыын, хову-шөлдерин эмин эрттир хирлендирбейн, чөп ажыглаалынар.

Долаана ХОБИГА,
методист.

СОҢГУЛДАЛАРГА ЧЕДИР ҮШ ЧЫЛ АРТКАНДА

Чурттуң Президентизиниң соңгулдалары төнмейн чорда-ла, төп парлалга болгаш интернет-үндүрүлгөлөргө “2008 чылдың шийтпирлээр айтырыглары” чырыттынып эгелээн: В. Путинниң соон кым салгаар, оппозиция кымны салырыл?

Тывада база республика баштыңының соңгулдаларының темазы баш тыртып үнүп кел чыдар. Харын-даа ону тус черниң чамдык ажилдакчылары тус черниң политиктиг ареназында бүгү болуушкуннарга салдарлыг болур барымдаа кылдыр хүлээп ап турарлар. Ону ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының болгаш олар-биле холбашкан сайгарлыкчы бөлүктөрниң чижээне көрүп болур.

Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Ооржак-биле чоокта үнген интервью республиканың эрге-чагырга адырларының кады тургузукчу ажилдажылгазының бооп болурунга хамаарышкан туугай үзел-бодалдарны арыды шаапкан. Моон мурнунда Чазакка ажилдап турган болгаш амгы Чазактын төлээлери-биле аразында бүзүрелдиг хамаарылгалыг турган ХП-ниң хууда састыктың баарында катап дирлип келген удурланышкын чиктиг кылдыр сагындырар болбайн канчаар, ынчалза-даа барымдаа барымдаа болуп артып каар-ла болгай.

Ол айтырыглар шагда-ла тывылган, а амгы үеде ажык хевирже кирип эгелээн. Моон дугайында чугааны ХП-ниң удуртукчуларының талазында демарштардан болгаш Кызылдың хууда МИЧ-теринге тыва парламентиниң адаккы палатазының идепкейи-биле үнүп турган парлалга материалдарындан безин көрүп болур.

Бо бүгүнү алгаш көөрге, ам эгелээн удурланышкын Дээди Хуралды К.Бичелдей болгаш Ш.Кара-оол удуртуп турган үезинге бодаарга, улам чидиг болур хире. Республиканың чаа Үндезин Хоойлузу езугаар чонунуң сонургалдарын илередир ужурулг Төлээлекчилер палатазының эштерилге хүлээлгезинге идегел өжүп бар чыдар, чүге дээрже ХП-ниң эвээш эвес бюрократ дуржулгалыг удуртукчулары оң административтиг чөлөңгештерин узуткаары-биле база акша-төгери талазы-биле болгаш материалдыг чаа-чаа айтырыгларны тывылдыры-биле ук органның салдарын кошкандыг турар.

Тус черниң чамдык хайгааракчыларының киржир ужурулг деп санап турары чамдык ажилдакчыларның 2007 чылда эртер соңгулдаларга киржилгезиниң күш-шыдалы кайы хирел? Чиктиг болуп чадавас, ынчалза-даа бо талазы-биле Улуг-Хем кожуундан төлээлерниң туружу манаа хамааржып турар. Республиканың чамдык кожууннарында нептерээн чер-чурт ылгажыр чорукту соңгулдалар бетинде аңгы-аңгы бөлүктөрниң аразында демиселге ажылгап турары чажыт эвес. Шаак мындыг эргиниң артышкынының соңгулдалар үезинде көстүп кээп турары депутаттарның боттарының чугаалажыр ынак темазы – бистиң ниити политиктиг культуравыстың болгаш национал бот-медереливистиң деңгелиниң дугайында херечилеп турар.

Тус черниң “оппозициязының” эң-не көскү ажилдакчызынга К.Бичелдейни адап болур. Ол Москвага турда, Тывага политиктиг өңчүк-чөңгээ мындыг чидиг турбаан. Оң амгы ажил-чорудулгазы,

“рискилиг бөлүктү” идепкейжиткени болгаш аңгы-аңгы суд сайгарылгалары дораан-на “чазакка удур” углангышкынныг апарган. Республика баштыңының соңгулдаларынга Бичелдей киржир бе азы өске бир кордакчыга идеологтуг үндезин белеткээринге киржири-биле кызыгаарлаттынар бе дээрзи амдызында билинмес болуп турар. Оң бодунда тозан чылдарның эгезинде-ле хырбаланып чыдып калган “таңмазы” аңаа республиканың политиктиг лидериниң албан-дужаалыңче кордаарынга шаптыктыг болганындан ол эрткен соңгулдаларга киржиринге ойталаан дээрзин сактыр-ла болгай бис. Ол “таңма” 2007 чылга чедир арлы бээр ирги бе дээрзи база бир улуг айтырыгдыр, ынчалза-даа КАБ ону чидирерде ажылгап өөрөнгени янзы-бүрү пиаргаларны база катап ажылгаар дээш барчок күженишкынерни үндүрер бооп дээрзинге чигзиниң чок.

Бодунуң аажы-чаңында, ажил-чорудулгазында 2007 чылче угланган көрүш бар деп билдинип турар база бир ажилдакчы – Василий Оюн. Бодунуң Улуг-Хемден үнгениниң дугайында оң база сактып келгени элдептиг – Чазакка ажилдап турда, оң талазындан ындыг чүүл эскертинмейн турган.

Чон мурнунга Василий Оюннуң Бичелдейден аңгы кижик кылдыр көстүр дээн оралдажышкынынын көрүп болур. Ынчалза-даа республиканың хоойлужудулга органының эрги болгаш амгы удуртукчуларының кылдыныгларында дембейлешкек чүүлдер тодазы-биле илереп турар. Каадыр-оол Алексеевичиниң Улуг-Хем кожуундан Хоойлужудулга палатазының депутаты кылдыр соңгуканы декабрь 17-ниң соңгулдаларын чижеглеп болур. Чамдык аналитиктериниң санап турары-биле алырга, оң тирилелгези чон аразында амгы-даа эвес, а эрткен үеде Чазак Даргазының оралакчызы бооп ажилдап турган В.Оюннуң адының болгаш хөдөлүшкынериниң ачызында шийтпирлеттинген бооп турар. Үндезилекчилериниң аразында Конвиз, Горев, Сафрин-биле кады Каадыр-оол Алексеевич база кирип турар “Риск” солунга ХП-ге белеткери Чазакка удур материалдар удаа-дараа үнүп эгелээн соонда, байдал улам тода апарган. Амгы үеде суд чорудулгаларында Чазакка удур ХП-ни төлээлээр чүкү Бичелдейге онаашкан. Мындаг таварылгаларда тайылбыр херек чок дээр-ле болгай.

Ш.Кара-оол-биле байдал нарын кылдыр көстүр. Боттарыңар бодап көрүнер даан. Бир эвес В.Оюн Чазак Даргазының бирги оралакчызы турган, а амгы үеде хоойлужудулга органының удуртукчузу болза, Ш.Кара-оол – парламентиниң эрги удуртукчузу, амгы үеде вице-премьерниң хүлээлгелерин күүседип турар. Чурттакчы чонунуң чамдык кезин ону республиканың амгы баштыңының салгакчызы кылдыр хүлээп ап турарында кижик кайгаар чүү-даа чок. Бо будалышкында Ш.Кара-оолдуң амгы эрге-дужаалы салдарлыг болуп турар болза, В.Оюнга хамаарыштыр будалышкынарга оң дугайында “кел чыдар соңгулдаларже углангышкын-биле ХП-ниң удуртукчунунче ежгерезен “олурткан” эрги вице-премьер-дир” деп бодал чемиш болуп турар. Тургустунуп келген байдалдың тывызыксы республиканың удуртукчуларының аразында бүзүрелдиг хамаарылга

дугайында меге бодалдарны тывылдырып турар. Ол хоозун бодалдар кажан бустурул? Бис бодаарымыска, ол чүүл чүгле Чазак Даргазының бодунуң бирги оралакчызы-биле хамаарылгазындан база эвес, а “рискилиг” бөлүктүн деткимчези-биле Бичелдейниң база ол ышкаш Чазакка ажилдап турган үезинде чедип алган харылзааларын болгаш ХП-ниң удуртукчунуң административтиг курлавырларын ажылгап турар. В.Оюннуң Чазакке дорт болгаш чажыртыңан халдаашкынарның шапкынындан хамааржыр хире.

Үстүнде адаанывыс ажилдакчылар республиканың хоойлужудулга органының Чазакка хамаарыштыр удур туруштуг удуртукчаның хамаарылгалыг бооп турары солун. Оон аңгыда тус черниң эрге-чагыргаларын дүжүр шавар политика чорудуп турар “Риск” солунда сөөлгү үеде ХП-ниң удуртукчулары В.Оюн, В.Валков, Б.Балчий-оолче халдаашкынарның чок болуп турары онзагай. Чоокта чаа ук “сарыг” солунуң авторлары оларның баштайгызын – “чевен дылдыг зоотехник”, ескезин – “лейтенант Шмидтиң уйнуту”, сөөлгүзүн – “технар-депутат” деп турганна болгай. “Рискин” Бичелдейниң талазыңче “ээрбейн” турарын чугаалаваска безин, олар Ш.Кара-оолду, чеже-даа ол Чазакта улуг, көскү эрге-дужаал ээлеп турар болза, бактавайн турар.

Бир эвес В.Оюннуң болгаш Ш.Кара-оолдуң соңгулдаларга киржип болурун кичээнгейге алып болзувусса, оларның 2007 чылдың мартка чедир бот-боттарынга хамаарылгазын канчаар эскерти бээр ындыг-ла көчүт билдингир эвес болуп артып каар. Соңгулдаларга бүдүү эгелей берген белеткелдин баштайгы чадазында оларның кады ажилдажылгазы чогуур болгаш болур ужурулг чүүл кылдыр көстүр болза, соңгулдаларның чооктулап кел чыдары-биле чергелештир оларның аразында хамаарылганың чидиглени берип болуру магачок. Бо таварылгада оларны айлалаштырар болгаш эштеширер хүлээлге К.Бичелдейге кээр, ынчалза-даа ол чүүл Каадыр-оол Алексеевич бодун өрү көрдүрөр чоруун тирилеп шыдапкаш, соңгулдалардан ойталап, соңгулдалар үезинде оларның хамаарылгы үскүлештирбес болза, болдуна бээр.

Кордап болгу дег кижилериниң боттук курлавыры кандыгыл? Улустун чугаалаары-биле алырга, Бичелдей эвээш кижик аразында бодунуң акша-төгери талазы-биле шыдалыңга мактаныр бооп турар. Оң Думага ажилдап турганын барымдаалаар болза, чамдык өрелерни дуглап болуру чадапкоч, ийе, ынчалза-даа ол чүүл канчап-даа илереттинмейн турар. Ынчалза-оо Бичелдейниң быжыг харылзааларына чигзинип болбас. Эрткен чыштын Думазыңче кирер дээш, оң кайда-бир Башкирияда мусулман организацияларда харылзааларын олутур арга-биле ажылгалканын сактып кээривиске-ле, четчир.

Эрткен чылдың байдалы-биле алырга, республиканың элээн каш кожууннарында Ш.Кара-оолду деткири, соңгулдаларга киржир арга-дуржулгалыг бөлүктөр бар бооп турар. Ол-ла чүүлдү соңгулда чорудулгаларына идепкейлиг киржип турган база ону бодунуң Ш.Кара-оол-биле демиселиниң үезинде ажилдап алган В.Оюнга хамаарыштырып болур. Алышкылар боттары хууда бизнестиг, олар ону боттарының акцизтиг складын

таварыштыр делгемчидип алырын оралдажып турарлар. Ш.Кара-оолдуң талазында оң Чазактан харагалзап турары чамдык сайгарлыкчы бөлүктөр туруп болур. Эптиг байдалды В.Оюн база черле курут эрттирбес. Оң талазында ам Сафрин болгаш Тунева дээн чижектиг чамдык сайгарлыкчылар боттарының дугуржулгалары-биле, садыглары-биле болгаш холга өөредип алганы МИЧ-тери-биле кады турарлар.

Тус черниң хемчээлдери-биле алырга, ниитизи-биле курлавыр четчир-ле-дир. Ол чүүл бөгүн ХП-ниң удуртукчаның Чазакка болгаш Чазак Даргазынга удур ажык хөдөлүшкынер кылырынче идип турары билдингир.

Ынчалза-даа 2007 чылдың соңгулдаларын бо бүгү-биле чергелештир федералдыг деңгелде болуушкуннардан аңгылай көрүп болбас. Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының Москва-ның политиктериниң аксындан дүшпейн турар федералдыг соңгулда кампанияларының бир чыл мурнунда болурун өөренип көөр болза, эрткен удаага бодаарга бистиң политиктиг ажил-херээвиске сан-хөө-бүдүрүлгелерлиг бөлүктөрниң идепкейлиг киржириниң дугайында чугааны кылып болур. Россияның бүгү-ле политиктиг структуралары чурттуң кол соңгулдаларының бир чыл мурнунда регионалдыг деңгелге эртер соңгулдаларны кичээнгейге албайн барбас дээрзинге чигзиниң чок. Моон алып болза, 2007 чылда чедишкыни ол үеде чедир хөй садыгыл болгаш тус черниң даргаларын бодунче чая тыртып алган кижик эвес, а россияжи политиктиг болгаш сан-хөө-бүдүрүлгелерлиг бөлүктөрниң аразында улут салдарлыг СББ-ниң деткимчезин чаалап алган кижик ап болур-ла-дыр. Бичелдейниң, Оюннуң болгаш Кара-оолдуң тус-тузунда россияжи СББ-лериниң боттарыңче кичээнгейни болгаш эки хамаарылганы чаалап ап шыдаарының дугайында чугааны бөгүн кылып болур.

Республиканың амгы баштыңында хамаарыштыр чугаалаар болза, кел чыдар соңгулдаларга уткуштур, оларның оранчок бетинде-ле ол оң туружун чая тыртар деп оралдажып турар хоойлужудулга ажилдакчыларының күженишкынерин херекке албайн, элээн турум байдалда турар дээрзинге шындыгып болур. Ол бодунуң политиктиг удурланышкыларына эптиг арга бербес дээш, чоокку үеде бодунуң 2007 чылче сорулгаларын хөйге дыңнатпас чыгы боор. Бир талазында, амгы Хоойлу езугаар ол келир соңгулдаларга киржир эргелиг. Өскезинде, республиканың эрге-чагыргазын салгал демчидар талазы-биле элээн калбак шилилгелиг. Массалыг базышкын үезинде Ш.Д.Ооржактын хенертен болгаш улустун манавааны шийтпирни хүлээп алгаш, оларның боттарынын шындыгызы-биле чедип ап шыдаптарыңга чаңгыс эвес удаа бүзүрөп, шындыккан-на болгай бис.

Ынчалза-даа ол боду бо бүгү чүүлдерни хүннүң чугула айтырыглары кылдыр хүлээп албайн турар болгаш чамдык кижилерге бодаарга, хүн бүрүнүң ажил-агыныңче улуг кичээнгейни угландыраы чугула деп санап турар. Чүге дээрже соңгулдаларга чедир ам-даа үш чыл бар, а ол хуусаа иштинде хөй чүве өскерли берип болур-ла болгай.

С.КАРЭНИК.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг он ийги хуралы март 30-де болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле чээрби ажыг айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Санажылга палатазының даргазының оралакчызы хостуг олутка шилишкын айтырынын мурнунда палатаның ээлчеглиг хуралдарына каш удаа чугаалашкан-даа болза, аңаа кирип турган кордакчыларның аразында кым-даа чогуур санныг бадылаашкыны албайн турган. Бо удаада чугула бо айтырыгны хуралдың хүн айтырыгының эгезинге чугаалажырын депутаттар дугурушкан. Санажылга палатазының даргазының оралакчызы албан-дужаалга беш кордакчылар билдиреиш-

кини болгаш чогуур документтерин палатаже Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агы комитетиниң даргазының экономика талазы-биле оралакчызы А.Б. Ооржак, Барыин-Хемчик кожуунуң федералдыг казначейство салбырының удуртукчузу А.Х.-Х. Монгуш, Россия Федерациязының Үндүрүлгөр албанының яамызының Тыва Республикада эргелелиниң улуг үндүртү инспектору С.К. Кандан, Тыва Республиканың Садыг, амдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы айтырыглар талазы-биле яамының килдис начальниги К.Д. Тас-оол болгаш Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының чанында Күрүнениң хыналда эргелелиниң килдис начальниги А.Х.Б. Дыртып-оол олар кириген турган. Үстүнде ады кириген

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

кордакчылар экономика болгаш саң-хөө талазы-биле тускай билиг-мергежилдиг, бедик арга-дуржулгалыг кижиклер дээрзин айтыр апаар.

Баштайгы чажыт бадылаашкына эң хөй санны алган кордакчыны бадылаашкынын ийги ээлчээне кирген. Оң түңнелинде хөй санны ап, К.Д. Тас-оол тирилээн болгаш Санажылга палатазының даргазының оралакчызы албан-дужаалга соңгуткан.

Дараазында “Тыва Республикага ипотектиг чуртталга чээлин сайзырадыр дугайында” Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының киргени хоойлу төлевилелин чугаалашкан. Ук хоойлу төлевилели ийи палатаның кайызынга-даа хамаарылгалыг болганда төлевилелде “Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы” дээн домакты “Улуг Хурал” деп эдерин илеткелчи,

Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Р.М. Соян демдеглээн болгаш өске-даа эдилгелер барын айтыкан. Депутаттар эдилгени деткээн болгаш хоойлу төлевилелин эде кылыры-биле дедир эгиткен.

Оон аңгыда депутаттар Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының киригени “Чер төлевилелиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга эдилгелер кирир дугайында, “Соңгукчуларның чагыгларының дугайында” ТР-ниң Хоойлузун катап хүлээп алыр дугайында, “Тыва Республиканың Тере-Хөл район судун тургузар дугайында” дээш, өске-даа айтырыгларны хуралга чугаалашкан.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының он ийги хуралы организастыг байдалга эрткен.

Төлээлекчилер палатазының парлалга албаны.

ЧАА ЭГЕЛЭЭШКИН

• Оларга үлегер кылдыр ап болур чүүлдер хөй •

Биче сайгарлыкчы
ажыл

2002 чылдың май 27-де хүлээп алган "ТР-ге биче сайгарлыкчы ажылды күрүнен деткир дугайында" № 1399 ТР-ниң Хоойлузунуң 14-кү чүүлүгө үндөзлөп, 2003 чылдың июль 30-де "ТР-ге биче сайгарлыкчы ажылды деткир фондунуң дугайында" №523 доктаалды ТР-ниң Чазаа хүлээп алгаш, бо фондуну дамчыштыр хоорайларда болгаш кожуннарда Чонну ажылга хаара тудар төптөрдө үчетта турар ажыл чок кижилерниң лизинг (чээли) акшазы алып талазы-биле дүрүмүн база аңаа хамаарыштыр мөөрей эрттирериниң чурумун бадылаан.

Хоорайларда, кожуннарда тургустунган мөөрей комиссиялары үндүргөн шийтириниң протоколу-биле шийитинген кижилерниң документилерин 10 хонук иштинде ТР-де Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдык күрүне албанының департаментизинче чоруткан турар ужурлуг. Бо албан чери лизинг (чээли) акшазы-биле күрүне деткимчезин көргүзөргө чөпшээрелди бергеш, ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөриниң талазы-биле яамызынче ажыл чок кижилерниң документилерин кириер. Хайгаарал фондунуң эвилели лизинг (чээли) акшазын аңгылап бээр дугайында шийтирини протокол езугаар үндүргөн соонда, тускай көрээни чарар.

2003 чылда күрүне деткимчезин алыры-биле Кызыл хоорайдан болгаш кожуннардан 42 кижиле ТР-де Чонну ажылга хаара тудар федералдык күрүне албанының департаментизинче мөөрей езугаар документилерин кириген. 2004 чылдың март 16-да 39 кижиле фондунан ниитизи-биле 880 муң рубльге лизинг акшазын алган. Үстүнде адаттынган фонд ай санында департаментиге сан-хөө чарыгдалынын база сайгарлыкчыларның алган акшазын дедир эгидип турарының дугайында санажылганы кылып турар.

Ажыл чок кижилерниң бизнес-план тургузарының, сайгарлыкчы чорук кылдыр херечилел алырының, таңмалар кылдыртырының болгаш өске-даа чарыгдалдарын чер-черде Чонну ажылга хаара тудар төптөр федералдык бюджеттен төлөп берип турар.

ТЕС-ХЕМ КОЖУУНДА Чонну ажылга хаара тудар төптүн директору К.Л.Лалчаа биче сайгарлыкчы чорукту деткир ажылдың кожунда байдалын мынчаар чугаалаар болду:

Ажыл чок 14 хамаатылар кожунуң тускай мөөрей комиссиязынга шыңгыы шилилгени эрткениниң түннелинде, бүдүрүлгени бодунун күсели-биле кылып эгелей берген 4 кижини оларның аразындан шилип алган. Кандыг мергежилдиг кижилер херегиниң дугайында кожун чагырганың коллегиязынга бадылаан тускай даңзы езугаар шилилгени чоруткан. Ол дээрге баш таарар, чугай ерттедир, хлеб быжыраар, машина-техника аймаан септээр мергежилдиг кижилер-дир. Оларның документилерин департаменттиже чорудуптарывыска, аңаа тускай шилилгени база катап эрткеш, фондунан лизинг акшазын алып эргени алган. Үстүнде шийитинген 4 кижиле кайзы-даа 20 муң рубльдин чээлини алгаш, ажылдаарына

дипломнарын база разрядтарны тыпсып турар. Үстүнде курстарның дыннакчылары культура килдизиниң кызыл-булуңунда кичээлдеп турар. Ооң хөлөзинин бистиң төп төлөп турар. Культура килдизиниң даргазы Наталья Капсыл-ооловна Дугар-оолга сургуулдарга өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузуп бергенинге өөрүп турар бис.

КОЖУУНДА БАШ ТААРАР ЧЕРНИ ажыдып алган Урана

Чонну ажылга хаара тудар төптүн директору К.Л.Лалчаа сайгарлыкчылар-биле.

ажылгаар херекселдерни садып алганнар. Акшаның түңү арай эвээш-даа болза, ажылды эгелеп, төптиниң үнеринге четчир. Ынчалза-даа бо чээлини ногаа, картофель, тараа тарыыр база хаван, дагаа, үрезин, мал чеми садып алып кижилерге бербейн турары арай таарымча чок бооп турар. Ону чүге өөренип көрбейн турарын чон бо-ла айтыра бээр-дир. Мурнунда чылдарда дедир эгитпес субсидия хевиринге 8-9 муң рубльди чонга берип турган. Ону алган улус ам бут кырында туруп келген болгаш идик даараар, ногаа тарыыр, туйбу кылыр бүдүрүлгелерни тургузуп алкан. Чижээлээрге, Юрий Натпит-оол 1 тонна картофельди тарааш, ооң дүжүдүн кожунуң ажыл чок улузу-биле ажаап алды. Берт-Дагда Сергей Дарзыг машина септээр бүдүрүлгө тургузарына белеткенип эгелей берген. О-Шынаа суурга ыва хеп даараар, эт-сеп, чүген-чулар кылыр бүдүрүлгелер база удавас тургустуна бээр.

2003 чылда АУК-түн өөредилгө төвүн дамчыштыр 20 кижини ногаажылар курузунга өөредип алдывыс. Чонну ажылга хаара тудар төп 1 кижиге-ле айда 3600 рубльди төлөп берген. Оларга Кызылдан келген башкы Татьяна Николаевна Махмутова 140 шак лекцияларны номчаан. 2004 чылда бо курстарга Самагалдай, Берт-Даг, У-Шынаа, Чыргаланды сумуларындан 23 кижиле өөренип эгелей берген. Оон аңгыда эрткен чылын кочегарлар курузун 21 кижиле дооскан. Оларны №10 профтехучилищениң башкы Зоя Ильинична Шаохина 3 ай иштинде өөреткен, бо чылын 22 кижини февраль айдан эгелеп база өөредип берген. Одалга сезону төнмээнде, кочегарлар курузунуң сургуулдары Самагалдайның ол-бо одалга черлеринде практиказын эрттирип турарлар. Курсту доозуп турда, оларга тускай майыктын

туруп алгаш, ону дамчыштыр баш таарарының курстарын Кызыл хоорайга өөренип, доозуп алдым. Шупту чарыгдалдарны ол төп төлөп берген.

Баш таарарының өртөк-үнезин чурттакчы чоннуң кирип ап турар орулгазын көрүп тургаш, таарыштыр салган мен. Чижээлээрге, херээжен улустуң бажын модельдиг кылдыр таарарга, 50 рубль; эр улустуң—30 рубль; оолдарны—25 рубль; баш дүгүн будууру—20 рубль. Амдызында 1 хүнде орулга 100-120 рубль болур-дур. Чылыг үе кээп, улус берт кетпес апарганда, орулга өзе бээринге идегеп турар мен. Баш таарар ажылдан аңгыда, хосталы берген үемде, чагыкчыларның материалдары-биле чайгы чийк хепти, тоннарны даарап тур мен. Чүге дээрге ай санында үндүрүп, өрээл хөлөзини, яныз-бүрү херекселдер садып алыры, шалың төлээр, ооң кырынга фондуге база хуузун шилчидер-дир мен. Ам бо хүнерде чээлиге алган акшамдан 4 муң рубльди төлөп алдым. Чогум чыл төнгүжөге чедир алган чээлимни дуглап шыдаптар боор

тур мен. 2003 чылдың декабрь 29-та 16 муң рубльге демир каннап, дунзаалаар база машина будуур херекселдер, станок, өрүм, компрессор, электродтар дээш, оон-даа өске машина септээринге херек чүүлдерни садып салгаш, 2004 чылдың январь айдан эгелеп ажылдап кирипкен мен. Дузалакчылар кылдыр Дмитрий Көк-оолович Хомушкун, Хеймерек Солянович Даваа, Терех Бижил Солянович Матпааргы оларны ажылдадып алган мен. Чогум орулга кирип тур. Чаңгыс февраль айда 8 муң рубльди кирип алдывыс. Фондуге бо эрткен үш айда ниитизи-биле 6 муң рубльди шилчидип каан мен. Бо чыл төнгүжөге чээлиге алган акшамны 20 хуузу-биле төлөп алтарынга бүзүрелим бар. Тускай тариф езугаар ажылдап турар бис. Чижээлээрге, капремонт дээш 2 муң рубль; шатун септээринге 270 рубль; клапаннар салыниги толлурунга 250 рубль; үс солурунга 50 рубль алып-дыр бис. Республикадан-даа, кожундан-даа чон үзүлбес, машиналарын септедип кээп турар.

Кандыг-даа ажылды кылып

Автомашина үрели берзе, Максим Суге-Маадырович саат чокка септеп бээр.

Урана Ховалыг угбавыс баш таарып турда шевер-ле ийин.

рубльдин 4 муңун үндүрүлгө дээш тыртып апарган, 16 муң рубльге 2 көрүнчүктүг стол, 1 кресло, баш таарар машина, халаттар, фен, бигудилер, чунар-демир, тускай номнар дээш, бүрүн эт-херекселди садып салдым, чүгле баш кургадыр херекселге акша арай четпеди. Бодум кожунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүнүң учедунга

мен. Дараазында **ШУУРМАК СУУРДА ХУУ БОЛГАШ КҮРҮНЕ МАШИНАЛАРЫ СЕПТЭЭРИ-БИЛЕ** биче бүдүрүлгени ажыдып алган Максим Суге-Маадырович Мичинмааның ажыл-ижи-биле таныштым. Ол мынчаар чугаалаар болду:

— Орук чериниң эрги гаражын хөлөзилеп алган ажылдап

эгелээрге, бергедээшкinner черле турар. Тускай гаражтыг, мастерскаялыг чер чогундан арай бергедежил тур бис. Бодум черле чолаачы мергежилдиг болгаш чогум септелге талазы-биле ажырбас-тыр мен. Ажыл чок арткаш, кожунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүнге үчетка 6 ай иштинде тургаш, бо ажылды эгелээним бо.

Үстүнде адаттынган **УЛУСТАН АҢГЫДА**, Самагалдай суурда Елена Саң-ооловна Чулдүм хлеб быжырып, чонга садып эгелээн. Шуурмакта Леонид Суванович Барыс-Хөө февраль айдан эгелеп чугай өрттедиринге хереглээр-биле тайгада ыяш белеткеп турар болду. Олар база фондунан 20-20 муң рубльди лизинг (чээли) езугаар алган.

Ниитизи-биле Тес-Хем кожунда биче сайгарлыкчы чорукту деткир ажыл кидин түлүк чоруп турар деп чүве каяа-даа баарга тода көстүп турар болду.

Арыны Римма ЧАВЫНЧАК белеткээн.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырт-тырган чуруктары.

1940 чылдарны сөөлзүредир, 1960 чылдарнын төнчүзүнгө чедир бистин Бай-Тайга кожуунун девискээринге орус чон хей-биле кээп чурттап, ажылдап турганнар.

Ол дугайын мээң үемниң кижилери эки билер. А бажың-балгаттарны колдуунда олар боттары тудуп ап турган. Тываларны бажың тударына, ногаа, картофель тарып өстүреринге өөредип турган. Ол үеде мээң үе-чергем оолдар, уругларның школага башкыларывыс колдуу-ла орус

К.М.Кожевникова анык үезинде.

башкылар. Оон бээр ам чартык чүс чыл оранчок ашкан-даа бол, башкыларымның ат-сывын ам-даа утпаан мен. Клазвыс башкызы Орел хоорай чурттуг анык кыс Осокина Тамара Васильевна — орус дыл, Даниленко Николай Иванович — сан, геометрия, Сыропатова Екатерина Андреевна — география, Кузина Тамара Сергеевна — физика, черчение, Кожевникова Магдалина Константиновна — күш-культура башкылары дээш, ниитизи-биле үжен ажыг кижилер Тээли ортумак школазынга ажылдап турган. Школавыс директору — Борис Бааданович Чюдюк. Ук интернационалчы, найыралдыг улуг коллективке ынчан тыва башкылардан Седен Хертек, Очур-оол Виталий, Салчак Бадырты, Салчак Дарыймаа, Салчак Доклак, Салчак Намчыл-оол дээш, өскелер-даа орус эштери-биле эгин кожа ажылдап, орузундан тыва-зынче, тывазындан орузунче очулдуруп-даа турганнар бөгүн демделээри чугула. Оларның орустаарын дыннааш: "Кижилер ынчалдыр билер турган болза" деп бүдүү иштимде адааргап-даа тургулаан мен. А тывалаар орус кижилерни дыннааш, шуут-ла магадап ханмас мен. Оларга агроном Александр Дуров, башкылар Котова Ирина Андреевна, Манчына Зоя Феоктисовна, Дробышевская Мария Васильевна болгаш анаа ажилчынар Иванова Валентина Николаевна, Меткижекова Ирина Гавриловна оларның тывалаарын кайгаар мен, та каа өөренип алган улус, шуут-ла барык арыг тыва улус болгай. Сөөлзүредир олар шууту тыва ашактарга баргылааш, багай эвес, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттап чордулар.

Устүнде адааным ол кайгамчык кижилер бистерни орус дылга болгаш эртем-билигин үндезинеринге өөредип каан. Чүгле сургуулдарны эвес, суурнуң чурттакчы чонун база үжүк-бижикке дээш, бажың-балгат тударына, ногаа аймаа тарырынга, машина-техника болгаш амьдыралга херек бүгү-ле чүүлдерге өөредип, оларның сеткил-сагыжынга балаттынмас истерни арттырган кижилер ол-ла болгай. Олар кайгамчык найыралдыг, эки чурттап турдулар. Уе ындыг турган, езулуг коммунизм!...

Сөглээн сөстөрүмнүн бадыткалы кылдыр күш-культура талазы-биле кыска үениң дургузунда бүгү Тээли ортумак школазынга башкыларның, өөреникчилерниң кичээнгейин бүрүнү-биле бодунче хаара тудуп, оларның

хүндүткелин дүрүм езугаар чаалап ап, школа коллективиниң идегели болгаш чоргааралы болу берген, Тамбов хоорайдан келген спортчу, күш-культура, сарыг баштыг орус кыс Кожевникова Магдалина Константиновнаның дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг: Ол Тамбов областың район төвү — Мичуринск хоорайга төрүттүнген. Ол-ла хоорайга ортумак школа дооскаш, Тамбов хоорайның күш-культура техникумун дооскан соонда 1952 чылда Тывага келгеш, Тээли ортумак школазынга 5-10 класстарга күш-культура башкылап эгелээн. Магдалина Константиновна бир-ле дугаарында үстүкү класстарның оолдарын эвилелдеп алгаш, школаның топка-кыш кажаазының артында ажык, делгем шөлгө спорт шөлчүгежи кылып эгелээн. Аңаа колдуктааш, турник, чернин узун-бедин халыыр черлер болгаш чаржыр шөлдерни кылып дерээн. Ол ышкыш школаның бир улуг класзын хостадып алгаш, аңаа гимнастика бөлгүмү ажыдып, эжи Нелля Дулина башкы-биле иелээ бөлгүмү удуртуп, уругларны гимнастиканың чажыттарына өөредип эгелээнер. Ынчангының өөреникчилери кыстар Светлана Сегленей, Долзан Күжүгет, Вапы Салчак, Чечек Салчак дээрбектер-биле янзы-бүрү хевирлерни

БИСТЕРНИ ӨӨРЕДИП КААН

клубка, школага концерттерге көргүзүп-даа турдулар. А Магдалина Константиновна боду база концерттерге сула шимчээшкенини көргүзө бээр башкы. Көрүкчүлөр ону аажок сонуугаар болгаш динмиттиг адыш часкаашкынары-биле ужуражыр турду.

Магдалина Константиновна колдуктаашка мергежилгелер кыла бергенде, езулуг цирк артизи-ле. Адак-бышкааның чигин, эрес-кашпагайын, холдарының күжүн кайгаар бис. Турникке хей тепкеш, кушкыш-кылаштыр хонгулаар, "хүн долгаар". Баскетбол, волейболга база тергин ойнаар. А чүгүрүп турда, кижилер чедер ужур чок, хат-салгын сагындырар кижиле болгай. Ырак Тамбов хоорайдан келген, чаа-ла он тос харлыг, чазык-чаагай шырай-арынын, карактарының оду хып турар, чолдаксымаар дурт-сынныг, хүндүлээчел, ээлдек-эвилең болгаш эш-өөрзүрек, чымчак сеткилдиг, мергежилинге бердинген, сарыг баштыг орус уруг М.Кожевникова бистиң школавыска ажылдап келгеш, коллективке спорт ажылын езулуг сайзырадып, улам хөгжүдүп, оон "одун кысып", бедик чадаже ындыг янзы көдүрүп шыдаан башкывыс ол болгай.

Башкылар, сургуулдар хостуг шактарында шууту спорт шөлүнгө кээр, кижилер бажы кизир турар. Чүгле сургуулдар эвес, суурнуң аныктары, дарга-бошкарлар база аңаа чыгылар. Улуг-хүннерде эргенгизин он шактан эгелээш, орай кежээге дээр бөмбүк соктап тура хүнээр. Аш-чем чиирин безин утуптар чүвө. Бөмбүктөөн улус бөмбүктөп, баскетболдан улус баскетболдан, турниктөөн улус турниктөп, чарышкан улус чаржып тура хүнээр, хөглүг-ле турган.

Магдалина Константиновна кичээл эрттирерде, баштай теория номчуур. Кандыг-даа спортчу дузазының дугайында өөреникчилерге тайылбырлаар башкы. Улуг оолдарга суг: "Силер удавас шериг баар болгай силер. Шеригте, каа-даа, кандыг-даа ажылга кадык, мөгө-шыраак кижилер херек. Ындыг болур дизе, бир-ле дугаарында, спорт-биле өнүктөжир, спортчу болуру чугула" дээш-ле баар. Спортчу кандыг-бир хевиринге кижини өөредип каар дээш кончук кызар башкы.

Ийи чыл эрткенде башкының өөредип каан өөреникчилеринден шыраак спортчулар үнгүлээн. Өөреникчилери Хомушук Киров, Авыр-оол Хирлиг-оол олар район маргылдааларына шүтлүп эгелээн. Хол бөмбүгүнге, баскетболга өөреникчилерниң № 1, 2 командалары тургустунган

болгаш кожуун маргылдааларына бирги, ийги черлерни сүрүштүр алыры чаңчыл апарган чүвө. Хол бөмбүгүнге, баскетболга башкывыстың өөреникчилери Савыр Сарыг-оол, Чараш-оол Салчак, Николай Мит-оол, Мэрзек Кудурукпай, Ким-оол Очур, Шырап-оол Хертек, Саша Адыг болгаш өскелер-даа тергин ойнакчыларның санына кирген.

А башкының кыс өөреникчилеринден: Светлана Сегленей, Чечек Намчыл, Көк Иргит, Бичен Салчак, Полина Хертек, Валя Распопова, Ирина Ильина болгаш өскелер-даа дыка шыраак, а хаакка Тырыкы Арапчыт, Хирлиг-оол Авыр-оол, Савыр Сарыг-оол, Чараш-оол Салчак, Хеймер-оол Салчак оларны мурнай кээр кижилер кожуунга турбаан. Магдалина Константиновнаның ажынып, эпчөк чаңап турганын кым-даа көрбөөн. Кижилерге дуза кадарын бодаар, чымчак сеткилдиг, буянныг башкы чүвө.

Оон өөреникчилеринден Николай Мит-оол, Ким-оол Очур, Тырыкы Арапчыт, Мэрзек Кудурукпай педучилищениң баскетбол болгаш хол бөмбүгүнүң талазы-биле чынды командаларының ойнакчылары турган. А Новосибирскиге садыг техникумун

дооскан Бичен Салчак мынчаар сактып чугаалаар: — Тээлиге башкывыс Магдалина Константиновна бисти дыка өөредип турган. Ынчангаш техникумга өөренип турувуста, күш-культура кичээлдеринге башкылар бисти магадап: — Күш-культурага тускай өөренип турган силер бе? — дижирлер.

Башкывыс өг-бүлезиниң аайы-биле 1960 чылда Кызыл хоорайже көже бергеш, уругларның спорт школазынга гимнастика талазы-биле тренери бооп, 1987 чылга чедир үрөтүнелдиг ажылдааш, пенсияже үнген.

А Кызылга уругларның спорт школазының баазасы Тээлиге бодаарга эки турганы билдингир. Ынчангаш М.Кожевникова башкының өөреникчилери республикадан дашкаар Абакан, Новосибирск, Новокузнецк, Красноярск хоорайларга маргылдааларга багай эвес түннелдиг киржип келген. Оон аңгыда Саян артындан гимнастиканы Кызылче чалааш, маңаа база ужуражылгаларны эрттиргилээн. Башкывыстың хеймер оглу Вова гимнастика талазы-биле бирги разрядчы болуп, школачыларның маргылдааларына республика адын камгалап турган. Бир солун чүүл Магдалина Константиновнаның өөреникчилери өске башкыларның гимнастиканы-биле май 1, май 9 байырлалдарында хоорайның стадиондарына база Ленин кудумчунга чыскаалга боттарының мергежилдерин тускай дерээн машиналар кырынга көргүзүп, байырлалдарның киржикчилерин магададып турганын билер, көргөн мен. Ол "ТР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы", "Күш-ажылдың хоочуну" медальдын, хей-хей Хүндүлүг бижиктерниң эдилекчизи. Бо хүн-нерде Кызыл хоорайда чурттап орав. Өнүң ишти — бүгү Тывага билдингир журналист, "ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы" Седен Кудурукпаевич Хертек. Олар үш оолдуг. Улуу чок аларган. Ортун оглу — автомобиль талазы-биле дээди эртемниг сайгарлыкчы. Хеймер оглу — Москва чоогунда Краснознаменск хоорайда шерикосмос күштериниң подполковниги.

Бо башкывыс амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ажыл-ишчи, деспес сеткилдиг болгаш дачалыг, ында янзы-бүрү ногаа, кат, чечек аймаан, картофельди тарып өстүрүп турар. А оон аңгыда уруглар бажыңынга турган ийи бичи кижини каш чыл бурунгаар азырап алгаш, оларны азырап, өөредип, кижизидип турар. Ол дээрже аажок ачы-буян-дыр.

Сарыг-оол САЛЧАК.

НАРЫН БОЛГАШ БЕРГЕ-ДИР

20 вектин 30 чылдарында Совет Эвилелиниң дузазы-биле совет эртемденер Тывага чедип кээп, тываларның сөс-домаан, чугаазын, дылын шинчилеп, өөренип көргеш, тыва бижикти чогааткан. Тыва бижикти өөредип таратканы, школаларга өөредип эгелээни тыва чоннун хей-адын көдүрүп, өөрүшкү-маңнайын долдурган. Анык Тыва күрүнениң бүгү талазы-биле хөгжүүрүнге эртем-билиг анык кадрлар негеттиниң келген. "Улуг черге Москвага, угаан кирип алыр дээн мен" деп ырлашпышаан, хей-ле тыва оолдар, кыстар Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы хоорайларынче өөренип чоруткаш, эртем-билиглерни чедип алгаш, төрөөн Тывазынче чанып кээп, оон бурунгаар хөгжүүрүнге боттарының улуг-хуузун кириггенер. Тываның хоочун эртемденери В.Ч.Очур, М.Х.Маңнай-оол, Ю.Л.Аранчын, С.Г.Вайнштейн болгаш оон-даа өске эртемденер Тыва төөгүзүнүң аңгы-аңгы үе-чадаларында тыва чоннун сагыш-сеткил культуразына, амьдырал-чуртталгазына, чедип алган чедишкенин-неринге даянып алгаш, шинчилел ажылдарын бижип каанының түннелинде, ийи томнуг "Тыва төөгүзү" кестүп келген. Олар тыва чонга, школаларга Тываның төөгүзүн ханызы-биле билип алыр, аңаа чоргаарланыр арганы бергени ол.

90 чылдарның эгезинде күчүлүг совет күрүнө буурап дүжүп, чоннун хүлээп алганы конституциялыг Тыва Республика тыттып келгенде, школаларга Тыва төөгүзүн өөренир программаны, өөредилге номуң чогаадып бижирин негеттиниң келген. Ынчан өөредилге ямызы, Башкылар били бидидер институт республика солунарының арыннарына программа чогаадып бижир мөөрейни чарлаан. Бо мөөрейге хей санныг башкылар, эртемденер киржип, боттарының программаны Башкылар били бидидер институттун төөгү кафедрасынче чоруткан турган. Ийи чыл үргүлдүлөп келген мөөрейниң түннелинде, чугула үнелелди комиссия төөгү эртемнериниң кандидаты Маңнай-оол Хургүл-оолович Монгуш-биле мээң кады бижээнивис программаны шилип алган. Ол программаны өөредилге ямызына Эртем соведи бадылаан. Шак ынчаар Тыва төөгүзүн школаларга өөренир эң баштайгы программаның кестүп келгени ол.

Тываның төөгүзүнүн программасын, номуң бижиринге Сарыг-Септин №2 школазында тургузуп кааным чурт-шинчилел музей болгаш республиканың 60 маадыр аттыг музейинге хей чылдарда ажылдап, архив материалдарын кызымаа-биле өөренип турганым улуг дузалыг болган.

Республиканың база ол ышкыш Кызыл кожуунун төөгү башкылары методист башкы Т.С.Кыргыстын удуртулгазы-биле мээң тургузуп алган музейимге кээп, эрттирер тур-

ган кичээлдеримге олуржуп, музейниң экспонаттарынын дерип каанын сонуугаар, Тыва төөгүзүн ханы өөренип, билип алырынга музей дыка дузалыг болуп турарының дугайында бедик үнелелди берип турдулар. 1998 чылдың чайынында республика башкыларының туризмниң 50 чыл болган юбилейинге тураскааткан республика следу Каа-Хем кожуунун Кызык деп черге мээң адымга тураскаадып, бистиң музейниң баазазына эрткен чүвө. 24 команданы ийи хүн иштинде хүлээп ап, экскурсовод уруглар музейниң залдарында экспонаттар-биле келген аалчыларны таныштырып сонуургатканнар. Музейни көргөн соонда арга-дуржулга солчулгазын организастаан бис. Ынчалдыр мээң тургусканым музей республиканың төөгү башкыларының дуржулга солчуру төвү болу берген. Башкылар били бидидер институттун дүшкени-биле бо ажылдың соксааны хомуданчыг.

Галина Ондар, Светлана Саттың Тываның төөгүзүн школага өөредип дугайында күрүнө стандартынга хамаарыштыр мээң бодадарым:

Программа сайгарылгазы

Тываның төөгүзүн школаларга өөредип дугайында күрүнө стандартын бижээни өөреникчилерниң назы-харын, физиктиг өздүдезин, эртем-билинин деңгелин өөренип көрбөөн, школа назылыг уругларга таарышпас, нарын болгаш берге-дир. Күрүнө стандартының бир кол негелдези — уругларның кадыын камгалаары, эмин эрттир хей артык билиглер-биле чүдүрбөзи болгай. Назы-харының аайы-биле өөреникчилерни эге школаның (1-4 кл.), долу эвес ортумак школаның (5-9 кл.), ортумак школаның (10-11 кл.) деп ылгаар болгай бис. 8-9 класстарда өөренип турар 14-15 харлыг оолдар, уругларны 18-20 хар чедер берген студентилер-биле канчал деңгээр боор. Авторлар бо ажылды ам-даа эки сайгарып көргөш, төөгү факультетинин студентилеринге "Методиктиг сүмө" деп ном кылдыр үндүрзе эки боор. Тываның төөгүзүн каш дугаар класска өөренирил? Мен бодаарымга республиканың Эртем совединиң 9-ку класска өөредип кылдыр бадылап каанын езугаар, неделяда 2 шакты, өөредилге чылының дургузунда 68 кичээл эрттирер кылдыр хевээр арттырар.

Чок болза Тываның төөгүзүн 1-ги кезеэн 8-ки класска неделяда 1 шак, өөредилге дургузунда 34 шак, 9-ку класска 2 дугаар кезеэн неделяда 1 шак, а чыл дургузунда база 34 шак эрттирер кылдыр парламентиге бадыладып алза эки. Оон ыңай Тываның төөгүзүн өөредириниң күрүнө стандартын тыва адаиелер, өөреникчилер эки ханызы-биле билип алыр кылдыр "Шын" солунга тыва дыл кырынга парлаары чугула.

РФ-тиң алдарлыг башкызы Достай ИРГИТ.

Оюн-баштак-биле

УЛУТ "ЭРТЕМНИГ", УЗУН
АТТЫГ ЭЖИМ САТ

Бы-самның "Саян" ансамбли тургустунгандан бээр 35 чыл болуп турар. Хоочуннарның одуруунче кирген бистер – эш-өөр ам-даа ырлап, самнап чору-ла бис. Херээжен өөрүвүстен аңгыда үш эр ажылдап артывыс. Үжелээ чаңгыс чылда төрүттүнген, чаңгыс чылда ажылдап кирген бис: Дамба-Доржу Дажы-Серенович Сат, Көжөр-оол Антонович Оюн, Донгак Севекович Монгуш.

35 чыл дургузунда чүнү көрбедивис дээр. Чеже-чеже хемнерни көжип, арт-сыннарны ажып, каш-каш океан, далайларны ажыружуп, бөмбүрзектин янзы-бүрү язы-сөөк чоннарынга ужуражып чугаалаштывыс. Тыва чоннуң ыры-самын, сыгыт-хөөмейин та чеже чон көрүп магадаан чүве. Ол дугайын бижиир болза, та чеже кезек ном болуп турган. Ат-сывыыс, алдар-макталывыс, хөй санныг үнелиг бижиктеривис, алдын, мөңгүн, хүлер медальдарывыс ону бадьткап, шынзыдар ийин. "Саян" бөлүүнүң ол шаңналдарын адап санаар болза, хөй-ле үе эртер боор. Ооң орнунга силерге чугаалаар дээн чүүлүмнү тө кааптайн, хүндүлүг чонум.

Чаңгыс чылда төрүттүнген үш эжишкилер аравыста мындыг ылгалдыг бис. Улуувус Сат, ортунувус Оюн, бичиизи – мен. Ийивис – самнаар, бирээвис – ырлаар. Чагырыкчывыс – Сат. Ол майда төрүттүнген, Оюн алды айда, мен – он айда. Чагырыкчы мени "пацаң" дээш чер алыспас. "Ортун кижини одуң-көзүң көр" дээш, Оюну база-ла амыратпас. Чагырыкчының мурнундан эртип-даа болбас, ону мурнай олуп-даа болбас, мындыг хилинчектиг "хеймер" мен.

Чагырыкчывыс шала таваар, чүве ытта-вас, оожум болгаш шынгылызымаар көстүр, шындында ыңдыг эвес. Мен мооң 35 чыл иштиңде "үүлгедип" келген хөктүг-чиктиг чүүлдерин тө тыртып, дөңгейти каап, төөгүп берейн.

Чогум мээң бо чагырыкчы эжим бир чештине бергенде, аксым сал дээр, доктаадыры-даа берге-ле. Бир хөктүг аажызы бар: медээжок чугааланып оргош, хенертен анаа-ла ара соксай бээр, оон катап айтырган-даа ажыы чок. Шаг болганда азы каш хона бергенде ол чугаазын бо чугаалап үнүп келир, кайгап каар сен. Кады төрөөн акызы Белек Сат оозун "черле ыңдыг кижини" дээр чораан.

Бо шала оожум чагырыкчы эжимниң эртеми бар эвес. Тележурналист Владимир Ооржак дээрзи ону "Баян-Таланың хову консерваториязын дооскан" деп орган дээр чораан. Шыырак-ла "эртем" аа?! Ол дээш эжимге чоргаарланыр мен. А бодундан "Чогум чүнү дооскан сен, эш?" дээр, "Кара мехенни дооскан мен" дээр кижини.

Бир түвектиг чүвези – төнмес-батпас узун ады. Кызыгаар эртерде азы эмчи шинчилгези, аалчылар бажыңыңа бичини саазыннар долдуурда адын сыңыра бижий албас. Ооң бижээн үжүктери оранчок чаптылып чоруй баар. Ынчап кээрге, мээң бир хүлээлгем ол болуп келир – ооң хамык саазыннарын долдуурар. Чамдык черлерге С Д-Д-Д-Д-СССР" деп каарга четчир кижини.

Төнмес-батпас хөй аттарының бир төөгүзү мындыг. Баян-Таланың элезининге төрүттүнген боорга, авазы хеймер огул чаптааш, "Элезин-оол" дээр. Хөй угбалары дунмазы хүрежир, шыырак боорга, "Хүреш-оол" дээр.

Школа дооскуже-ле Хүреш-оол деп келгенер. Школа доозуп турда башкызы төрүттүнген херечилелин негээн. Авазындан айтырарга: "Ынаар аптара дүвүнде көр даан, оглум" дээн. Хөй-ле документилер аразындан ол бодунун тыппаан. "Авай, Дамба-Доржу деп кымыл? Ындыг херечилел бар чүве-дир" дээн. "Оок, күжүр оглум, уткан-дыр мен. Сээң шын адын ол болбазыкпе. Биеэки бо Дембил кырган-ачаң суму даргалап тургаш адап каан

казы төвүт дылда "эки шынарлыг алмаз" дээн. Ынчалдыр Чигирзиг Сато сан болганы база бар. Сато дээрге Тывада Монгуштар ышкаш Японияда хөй санныг аймак азы фамилия чүве-дир.

Дамба-Доржу Япониядан "Сато сан" бооп чедип келген. Хөй дөргүл-төрелдерин тып алган кижини чүү боор ийик, аалыңга бичини "чындыг" чанып келген. Дылы долгай ашаан көргөш, өөнүң ишти хорадаарга, "Мени чоп

моолдун холун туткаш, эктин орта часкааш, "Байырта!" дээш базып чоруптарга, каткывысты арай деп-ле тудуп турдувус. Аравыска турган Чимит-Доржу Байырович Ондар каттырбышаан, "Баян-Талада ыңдыг шыырак консерватория кажан ажыттыңан чор?" дээш аажок-ла каттырды.

Улаан-Баторнун казак бажыңынче беш кижини чалаан: Ю.Аранчын, Н.Өлзей-оол, Ю.Хөвенмей,

"Саян" ансамблинң хоочуннары.

чүве. Кончуумну аа, шуут уттуп ап-тыр мен" – деп авазы сактып келгенин чугаалаан. Ынчалдыр аттестат ап тура, Сат Дамба-Доржу апарган. Анаа кым-даа бүзүрөс болган, башкылары безин херечилелин көргөш, оон бүзүрөөн. А суму чону хоржок, өөрөнгөн аайы-биле Хүреш-оол дээр. 35 чыл дургузунда сценага "Сат Дамба-Доржулап" кээрге, ам харын боду безин атсына бергени ол-дур. Баштайгы дээринде ажылдап келген үезинде "Дамба-Доржу!" деп кыйгырып турда-даа, хая көрбөй кылаштап чоруй баар тургулаан болдур эвеспе.

"Саян" ансамблинче бир тар уруг танчылаар кылдыр чалаткан чүве, 70 чылдарда. Хирези ол кыс Сатты сонургап турган болгай аан. Ыры бөлүүнге турган Монгуш Анатолийден ол кыс Саттын адын айтырган дээр. Оозу саазыңа "Сат Хүреш-оол Дамба-Доржу Дажы-Серенович" деп бар-чок аттарын бижээш, тутсуп берген. Каш хонганда ол-ла уруг демги саазында бижиттирип алган адын уттупканы ол ийикпе, доктаадып албайн чидирип алганы ол ийикпе, катап база айтырып кээрге, Толя "өртөөн" негеп, ийи салаазын кожайтыр көргүскен-дир. Бир кежээ репетиция соонда ол уруг Толяга бир шил чүве ылдыртып алгаш келгени база бар болдур ийин.

1985 чылда Японияга Сатты очулдурукчу уруг бир өрээлче чедип чедире берген. Хөй-ле ламалар бар болган. "Сени төрели-вис-тир деп турлар" дээрге, ол кайгап, "Сат дээрге силернинде чүү дээни ол?" деп айтырган. "Чигирзиг" азы "эки кижини" дээн сөс бооп-тур эвеспе. А алыс ут-

сөглөп тур сен, Японияда хөй төрелдеримче чоруй баар мен" деп могаттынар болган. "Эки-дир харын, оолдарың база чүктөп алгаш чоруй бар" – деп кадайы улам шыжыккан. А оолдары бичини улус чүү боор, ачазыңа чүктөнип алгаш, шынап-ла, Японияже чоруптарыңа бүзүрөп, амырап, ачазыңа болчуп турганнар ышкажыл.

Тываның ховар үнүг ыраажызы Саттын үнү бөмбүрзектиң хөй-ле чурттарыңа чаңгыланган болдур ийин. Голландияга бир көрүчү Сатты имнеп алгаш, дурту бичи, чолдак деп айыткаш, а боскунче айыткаш, ийи холун өрү чада тудуп имнээш, салаазын кожайтып, эктин часкап, магадап турган ышкажыл.

1984 чылда Моолдун Улаан-Батор хоорайга Тываның культуру хүннери эртип турда, Сат "Моол кайгамчыктыг чурт" деп ыры ырлап чораан чүве. Хөгжүм үделгезин ТР-ниң алдарлыг артизи А.Шакар кылган. Опера артизи, Моолдун Улустун ыраажызы артист ону дыңнааш, Саттын холун туткаш айтырган-дыр.

— Дамба-Дорж, мен Ленинградтын консерваториязын доостум. Сен Союзтун чүү деп консерваториязын дооскан сен? "Кара мехен" дооскан эжим хенертен келген айтырыгга чыры-даа чырташ дивейн харыылады-ла эвеспе.

— Баян-Талинская степная консерватория, отделение "ырлаар фак"...

— Сени черле кончуг шыырак башкы өөреткен боор, башкының ады кымыл?

— Авам — деп бо ийин. Оон

А.Шакар, А.Шакар, Д-Д.Сат. Оларга "Хүндүлелдин демдээ" медальды тывыскан. Дедир Кызылче ТУ-154-биле чанып келген бис. Ону Москва тускай чөпшээр каан турган. Магалыг үе аа!

Дамба-Доржу эш-өөрү-биле медалын "чуп, өттүрүп, шыгыдып" чорааш, орук эрткенин кая эскерер. Самолет Кызылга хонупкан. Дамба-Доржу самолеттан үнүп чыда көрүнчүккө көрнүрге, чудамыргайы кончут боорга, шаа-биле эде-чазанып, суйбанып алгаш кел чорда, Чимит-Доржу Байырович кыйгырган. Саттын арны изиш дээн. Медаль "чуп" чораан болгаш арай сестип: "Эки келдиңер бе, дарга?" деп шымдай айтырган. "Эки-эки, тала" (Баян-Тала улузу "тала" деп чугаалажыр улус-тур) – деп, дарга харыылааш, улам-чылаан:

— Бо моолдар дээрге ат болган ырлаар чон-дур! Сен болгаш харын шыдаштын көрдүң бе, тала — дээрге, Саттын сыны хөндүрлүп келди.

Бир катап уран чүүл училищезинге ниити ыр бөлүүнге ырлаар дээш чеде бээрге, училищениң директору биле культура сайыды Чылгычы Ондар чугаалажып турган. Менди солушкаш Дамба-Доржу оларның чаны-биле эртип бар чорда, Нагорный башкы айтырган-дыр:

— Дамба-Доржу, сен училищени кажан дооскан ийик сен, ам удавас училищениң юбилейи болур, доозукчуларның чуруктары херек.

Сат эки байдалды ажыглап, башкыга доран хомудалын илереткен-дир:

— Шагда-ла өөренип турган

кижи мен, дипломум ам-даа чок ийин. Силер харын канчаар болдунар, Виктор Васильевич.

— Мындыг эки вокалиске канчап диплом бербээни ол, мен бижип берейн — дээш, башкы сайытче айтырганзыг көргөн.

— Ону-даа чор сен, Виктор Васильевич. Дамба-Доржунуң үдүпте 3 азы 4 хонук өөрөнгөн чүвезин. Удавас бодунуң юбилейи болур, ыңчан мен аңаа медаль тыпсыр мен – деп, сайыт азаан. "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" деп медальды сайыт аңаа ылап-ла тывыскан чүве-дир.

Сөөлгү үеде Дамба-Доржуну деп-ле ырылар тыттып турар апарган мындыг. Черле чүү болду, бо кижим чаңгыс нота кара таныыр эвес, чаңгыс хөгжүм херекселинге ойнаар эвес, канчап ыры бижиптер апарды деп бодаар турдум.

Бир катап эжим "Тыва" бөлүү-биле даштыкы чорааш келген. "Хөөмейжилер аразыңа ырлап-ла чордун ыйнаан, але?" дидим. "Ырлап-даа, хөгжүм херекселинге ойнап-даа чордум-на" деп бо.

— Чүү деп хөгжүм херекселдеринге ойнап чордун? Кайгамчык кижини сен але?

— Кижини кайгаар чүү чүвөл ында. Мургу, хомус, хапчык-ла ойнап чордум.

— Ол чүвөлери нота езугаар ойнаар чүве-дир але?

— Ынчанмай аан, анчыңны сээң, тала – деп бужурганды.

Бир катап апрель 1-де оюн-баштак хүнүңде "Саян" ансамблинң концертинде Саттын «Хапчык» номери бар дээрге, кара албан-биле көжеге кыйындан көргөн мен. Улус чир-шон дүжүп, чер дырбап-ла ор. Сат боду ырзаш-даа дивес. Чугаазын алырга ойнап чорааны-ла шын. Иштинге кажыктар суп алгаш, оозун чайып ойнаар турган чүве-дир. Хөөкүй ол буганың "оозун" суп шыгжап чораан хавын та кажан, та кажа сывыра соп, кадырып алгаш, кажык уруп, чая берген эш чүве, элдептиг-ле кижини бо.

Саттын аялга чогаадып чоруур чажыдын видеокамерам-биле тудуп алган мен де. Бир эртен кээримге, Саттын үнү вокал клазында дыңналып тур. Эжикти аяра ажыткаш көөрүмге, нота кыдыраажы ажып алган ырлап тур.

Шашпалыгың сынын куду баткан

Хемчим, чараш Хемчим... Арта-ла нота-биле ырлап турар де. Мындыг хөктүг-чиктиг кижини канчап билир дээш, төндүрүптөргө, мендилешкеш: — Вахтада бир кижини сени айтырып тур ийин, Сат — деп мегелеп үндүрүптүм. Өрээлимден камера апкаш, тырттырып аар дээш кыдыраашты аштым. Чаңгыс-даа нота чок, чүгле янзы-бүрү имдемдектер... Даш век үезинде хаяда шаанчак бижик бе дээрге арай-ла өске.

— Аялгаң чаражын аа — деп, эжимни хөй-аыт киридим.

— Чүве эндээр эвес сен, дыңнап көрөм харын — дидир.

— Сээң үнүңнү дыңнаары таалап ышкажыл, дыңнаайн харын.

— Үн-ан эвес аан! Ыры бижип алдым деп тур ышкажыл мен — деп шыңгырай-ла берди.

Оон "нота" езугаар арта холун чайып, дирижерлап тургаш, ырлады. Ындыг ыйнаан харын, улуг "консерватория" дооскан, "нота" езугаар ырлаар, композитор кижини аан.

Донгак МОНГУШ,
Россияның болгаш Тываның
алдарлыг артизи, "Саян"
ансамблинң хоочуну.

Александр ДАРЖАЙ

БАМ - дан байыр

Хайгааралдар тоожузу

(Төңүзү. Эгези 44, 47-49, 51-53)

«Шында».

Кудайның чүдөрелиниң бир хүн тайлып чиде бээри дег, кижилерниң сеткил-сагыжындан бүгү-ле кара шаптаразыннар арлып чиде бээрин бодал келирге, хөрөк-чүректиң арыг-чаагай, хостуу улам дам билдинип келир болду. Хенертен келген сергелеңниң секпергей хады оонак-хээнек чүүлдерни ырадыр сывыртап чорудупканзыг аан. Сеткил-сагыштын мындыг байдалын өөрүшкү-маңнай дивестиң аргазы черле чок-тур!

Доктаамда турар кижилерниң барык шуптузун көргөн ышкаш болур кижиге болду. Кожак-кожа чыбырдыр тургулапкан борбак лаңгы садыгларының шилдери хүнүнү караанга кылаңажып турарын көөрге, көзенектен хөөрөп үнгөн хүнден эвес, оларның иштинде садыгжыларның хүүлүмзүрүүнү саарлышкынындан ырылаңаңып турганзыг кыннып келди.

Ол айдан холга эгээртинмес хөй олча-даа, аспақтаарга, адыш сынмас көвөй акша-даа кирип көрбөз. Ынчалза-даа сеткил-сагыштын байдалын көөрге, чер биле дээрниң аразында окталдыр ужуулаан, киискиткен хараачыгай-ла. Кажанда-даа ундарап, муңгарап көрбөзүн чүве дег, сөс-биле бижиди, бийир-биле чуруп четпес бир-ле хуулгаазын таалалы мага-ботка сорунзалай дээп турду.

Октябрьның төңчү хүннериниң бирээзинде күстүн сөөлгү чылының, чырының харам чокка саарлып турганындан сеткил-сагыштын ханып турары — өөрүшкүнүң дээди хайырлалы-даа болуп чадавас. Өске улус хамаанчок, кижиге бодун безин билбейн баар үелер турар. Ындыг үениң күштүг агымынга алзып-даа турдум ынаан. Кижиниң ажынып-дарынарынга, өөрүп-хөглээринге хензиг-ле чүве чедер. Ол өйдө сагыш-чүрээм дыка-ла бедик көдүрлүшкүнүң турду.

Кассеталар садып турар лаңгыстан даштыкы эр ыраажының үнү, бустад мөөрөзүн буга дег, кулак чарлып каа дег, каргырадыр чаңгылангып тур. Ырның сөзүн билер эвес, та чүңү дугайында ырлап турар чүве, англи дьлда-ла чүве ынаан, үдөөн хөгжүмүнү дааш-динмиди шуут-ла уюк. Амгы үениң чаңгыргай-кеңгиргей аялгаларыңа чаңгыгып чадап каан бодум кара элдеп, ону бужурганмай дыңнап тур мен. Назыным иштинде дыңнап шыдавас аялгам безин мээң сеткилимге дыка-ла чоокшулашкан болду. Чаңгыс мен ындыг болган чоор мен бе деп, чанында турар кижилерге, эрткен-дүшкөн улусче-даа көргүлөдим. Чаңгышкын деп чүвениң күжү ол хире күштүг турган-дыр ийин. Оон безин алгаш көөрге, он ажыг чылдар мурнунда турганывыстан ырап, дыка-ла өскерли берген-дир бис. Шуут-ла сыр өске кижилер апарган-дыр бис. Ону ыңчаар бодай каапкаш, кайгамчыктыг чаа улуг ажыдышкын кылган кижиге-даа дег, кезек када карактарым херли берген тур мен.

Бодалга бүргеди алзыпкан турумда, бир-ле билдинмес күш мени хып дээр чалыны шаамче алгаш барган ышкаш болду. Джаз аялганың даажы, сугже мөйт дээр даш дег, дүлөйизинээр дыңналып эрте бергензиг кылыңганың соонда, чалыны шаамда дыңнап чаңчыкканым баянның хоюг үнү тааланчы кончуг куттула берди. Аялганың уяранчыг ырылаңаажы, чымчак салгынга шимээн чокка чылып бадар чугаажак чалгылар дег, чоорту чоокшулап келзе-ле, эр кижиниң үнү таваар, хоюңнадыр дыңналган келди. Ырның, баянның үнү дыңналган угже доктаамга турганнарның дыгыжлары көрнү берди: кудумчуну куду алзы бисче углай баян тыртып, кижиге ортузу ажа дүжүп чоруур эр кижиге ырлап чоруп олур. Ырның сестери тода дыңналып келди:

*Чанагаш куу арга көзүлбестел,
Чаңгыс бүрү черже салдырт диди.
Харлыг кыштын соогу хадыл эртер,
Кайгамчык май катап эргил келир.*

*Частың чечээ маңа четчил турда,
Шала кезээ борга болчажыр бис.
Черниң хамык шининг белек кылдыр
Сеңээ ыңчан сунуп чедил кээр мен.*

Танывазым хөгжүмчү ырлаарын сок-садыпкан. Даштыкы джаз ырлаан кассета лаңгының көзөнээнден чаргырадыр ырлавышаан. Орус, тыва ийи шагдаа баянның эрни орук ара доктаадыпкан. Ону чемелеп, хөй-ниитиниң чурумун үрээр сен, ашак, дээзинг, ооң ийи холундан сегирип

алган тур.

Тыва шагдаа оол рациязынче үрүп, алгырып тур:

— Шестой-шестой. Бай-Хаак, Бай-Хаак! Подъедьте к ларькам "Детского мира".

Дача кежер дээр чүктешкилерлиг орус, тыва угбайлар олудундан тура хальышкыш, шагдааларже чүгүржүптүлөр. Мен база-ла кылаштап чеде бердим. Даштыкы, американ ыраажы кассетадан чаргырадыр кускуннавышаан. Шагдалар "чурум үрекчизин" салыр-даа хире эвес. Баянист эр маргыжып тур:

— Чүнү кылып каан кижиге мен?

— Чүнү деп! Калчаарава, ашак! Хөй-ниитиниң чурумун үрээр сен. Кудумчуга чаргырадыр ырлап чораан. Эзирик! — деп, тыва шагдаа ыңгыгырап тур.

— Чаргырадыр ырлаваан мен, оглум. Ырлап чордум, шын. Сагыш көвүдээр. Элең-тендиң эзирик эвес-тир мен. Азы хорутлуг ыр ырлаптым бе?

— Анаа чораан кижини ол канчаарыңар ол! Доо ол элең-тендиң кижилерни тудунар! — деп, орус угбай болушту.

— Дыңнап турдус. Кайгамчык-ла хоюг ырлаар кижиге болду. Чаргырадыр-даа. Акыңарны салып көрүңер, оолдарым — деп, тыва кадай эжинге каттышты.

— Ажылыңар кылып турар улус-тур силер, оолдарым. Билип тур мен. Ындыг-даа бол, бо акыңар чурум үрөөди. Мен база таалап дыңнап турдум. А бо доо ларектан чаңгыланган ырның аялганы кандыг-дыр? Езулуг чаргырааш алга салып турар кижиге ол-дур, садыгы — деп, мен чугаага киржи, дириг ыраажыны салыптарын диледим.

Ол аразында шагдаа машиназы дужувуска тура дүшкөн. Шагдаа лейтенантызы дүргени кончуг маңап келди.

— Чүү болду? Илеткөөр!

— Эш лейтенант! Бо эзирик кижиге эрткен-дүшкөн улуска шаптыктап, баян этсип, ырлап чоруп орда, тудуп алдымыс. А бо улус бистиң ажылыгыска шаптыктап тур. Анаа кижини чүге тудуп алдынар деп хөлчөк турлар — деп, тыва шагдаа оол хортан, дүржөк идегет тудуп алган-даа чүве дег, аас шаңналын алыксаанзыг илеткеди.

Кудумчу ыраажызы эр ыт чок тур. Тендиң-даа диведи.

— Ыр дээр хомуданчыг-дыр. Бистиң ырымыс дээр хомуданчыг-дыр, оолдарым — дигеш, бажын чайып чугаалады. — Че, суп алыңар! Ыр дээр качыгдары меңээ улуг алдар-дыр.

Кассета садар үтек садыгының иштинден даштыкы ыраажының чаргырааш үнү чиренчип аажок динмиттелип турган лаңгыныг чедер бергеш, бир чүве чугаалаан соонда, кангыраан-кеңгирөөн дааш өжүп калды. Шагдаа катап биске кылаштап чедип келгеш, ыраажывыстың экинге холун салгаш, чугаалады:

— Бистиң ырдаң ыра, акый!

Баянның хөмнери херлип, чыбырлып шимченген соонда ыраажы аяр, шала уяргай ырлай берди:

*Услышь меня, хорошая,
Услышь меня, красивая, —
Заря моя вечерняя,
Любовь неугасимая!*

Аялганың хоюг агымы, ыраажының үнү чүрекке дээр, сеткил-сагыштын эң-не чиңге хылы — уяралды ырылаңады суйбай каапты. Уш шагдаа, ыраажының үш бол-чукчузу бистер тыныжывыс кыскаладыпкан дыңнап тур бис. Кажан ыраажы эр ырыны тывалап ырлай бээрге, аксым ааза-дыптым. Кайгап калган мен. Алдан чылдарның эгезинде чаа эгелеп бижип чоруур шаамда Михаил Исаковскийниң "Услышь меня, хорошая..." деп ырызының сестерин очулдурган турган мен. Мээң очулгамны ыңчан өөрүм орус сөзү-биле холуп тургаш, ырлажы берген чүве. Оон соонда ону черле дыңнап көрбөз мен.

*Мени дыңна, кезээкейим,
Мени дыңна, чарашпайым, —
Кезээ үнер хая-чырылым,
Кезээ өшпес ынакшылым!*

*Кудумчулап базыл чор мен,
Кудай-дээрниң айы чыраан.
Бисти талтыг душтурар дээр
Кудай-дээрниң айы чораан.*

*Чидиг бистиг кадыр ам-даа
Чидиг шыкты кезип төптөөн,
Чолурааның чечээ төндүр*

Сонгандыва тоглай дүшпээр.

*Чалы шаавыс бистен ам-даа
Чарлып ырап чоруй барбаан,
Тулдур улам ынакшы-ла,
Душкан ояр душчул чору.*

*Мени утку, кезээкейим,
Мени утку, чарашпайым, —
Кезээ үнер хая-чырылым,
Кезээ өшпес ынакшылым!*

Ыры, кезээкиниң кызыл-хүнүнүң чырымы дег, чоорту өжүп калган. Ыржым дүшкөн. Ыраажы эр, ынак сарынын эргелелдиг чассыдып куспактаары дег, баянын хөрөөнге чыпшыр тудупкан, шагдаларже ап алгаш барып болур силер дээзинг, оларның арнынче ыт чок көрүп тур.

— Четтирдим, акый! — дээр, лейтенант бергун уштуп мөгөйди. — Бистиң ырымыс дээр... Спасибо за нашу песню. Че, оолдар, чоруп ораалыңар!

Шагдаа оолдар офицерниң соондан басыптылар. Лейтенант машинаның эжин ажыдып чыда, бисче, ыраажыже хая көрнүп.

— Ырлап чор, акый! — деп, алгыргаш, холун чайгаш, машинаже кире берди.

Шагдаалар эеп алгаш, өрү алзы халдып чорупту. Ыраажы эрге орукту чайлап бердивис.

— Ырла, оглум — деп, кадайлар чагып туруп кагды.

Ыраажы эр чүү-даа болбаан чүве дег, хоюг үнү-биле уярадыр ырлап, таваар басып чорупту. Ыры куттулуп бар-ла чор.

*Встречай, моя хорошая,
Встречай, моя красивая, —
Заря моя, вечерняя,
Любовь неугасимая!*

*Мени утку, кезээкейим,
Мени утку, чарашпайым, —
Кезээ үнер хая-чырылым,
Кезээ өшпес ынакшылым!*

"Мени утку, чарашпайым!" — дээрге, дыка-ла тааланчыг-дыр. "Кезээ өшпес ынакшылым!" — дээрге, дыка-ла өндүр чаагай-дыр. Бисти дөгеревишти эң-не чараш, эң-не кезээ, дың-на чаңгыс кижиге уткуп ап турары канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү-дүр. Өөренип, чаңгыгып калганымыс төрөөн кижилеривис дээр амы-дырап-чурттаары кайгамчык улуг аас-кежик-тир. Ырлай албас-даа болзумза, ырың сөөлгү сестерин иштимде катаптап, аяр бадырып тур мен...

14. БАМ-ны күзедим

Хар улай-улай ээргийштелдир угдунмааже чаап-чаап, черниң кырын ак энчээ-биле шуглап алган. Бир эртен дача кежи, каттар дөзүнчө хар овалдай эжип каар дээр, доктаамында эртенгиң тос шак-биле он шак аразында бажыңымдан үнүптүм. Школа херимниң иштинде спорт шөлүңге Муза ээзи-биле бо удаада көзүлбеди: соок боорга, олар агаарлап үнмээннер боор, хар кырынга чанагаш буттарын хаарты маңнаары дидиренчиг болбайн канчаар...

Уруглар садымының артындан үнүп келдим, келген уг-биле кудумчуну дорттап кеже халыыр деп чыда, мурнумда кедергей ханы, эрттинмес кооргал-даа көрүп каан чүве дег, тура дүштүм. Дургаар чыскаалдыр тургулапкан лаңгы садыглар-даа чок, ооң артында шөл ак хар апарган, ыржымга алзыпкан-даа чүве дег, көстүп келди. Автобус доктаамында чокка чедир-ле турган садыглар чанынга ында-мында бөкперлежиге берген турар хөлдүг чонум-даа чок, чүгле каш-ла кижиге сырайжы берген турар болду. Сагыжым шала дүргөдөп, дүвүрөнчиге аажок апарган. Бир-ле үнелиг эдин тывар аргажок кылдыр кезээ меңге чидирипкен кижиге-даа дег, чүрээм саргыш дээр, кударалга бүргөдипти.

Доктаамның шырай-арны өскерилген... Мурнунда амыдырал хайнышкыныны-биле динмиреп турган, ам хамык бажың-балгады диги-биле өскээр көжүртүнгөн, чүгле кырында сырын сыгырып эстээн суур орну-даа чок, чүгле меңээ көзүлдү.

Хенертен карактарымга кышкы эртенниң орай үнер хүнүнүң херелдери чылчырыктай дээркен чүве ышкаш, алдынналдыр чырыш-ла диди. Ажык шөлде чаа музейниң тудуу өндүр, чаагай алдын орду болуп, бедип үнүп келген тур ийин. Мону канчап-ла эскербейн чоруп турганым ол аан! Алдын-биле шыптыңган

сүвүр баштыг пирамида дег суургазы бодунуң бединден хоорайны кырын дургаар хайгаарал шинчилээниң, алдын чайыр апарган чайынналып тур ийин. Сактырымга, кыштын чылыгга шала тыртым хүнүнүң херелдери анаа дегтеш-ле, ооң чайынналган чайырындан чылыг, чырыкты бодунга сиңдирип ап, ол-бо чүкче чашканналдыр чырып турганзыг кыннып келди.

Кижилер база-ла ындыг-ла болгай — бот-бодунга ужуражып, чылыг-чымчак чугаалашкан соонда, сагышсыралы оожургап, бүгү мага-боду сергей хона бергилээр. Амдызында долгандыр турар девискээрин тудуг богу дола-даа берген болза, амдызында чаагайжыды төндүр туттунмаан-даа болза, музейниң чаа тудуунуң өндүр чаагайы чүден артык каракты өөртүп келди.

Ада-өгбелерниң тыптып келген бурун үезинден эгелээш, амгы хүнерге чедир узун, солун төөгүзүнүң бүгү-ле эрткен оруктары-биле холбаалыг чүүл бүрүзү маңа удавас камны-биле кадагалат-тынып шыгжаттынарын бодал келирге, кезек үениң иштинде чоңувуска таварышкан чогулмача чок чүүлдер, дораан ап октаптар хире салаада кадалган хензиг күжүңен-даа ышкаш сагындырып келир-дир. Сагыжымга чоокта чаа-ла хайнып-дүймөп турган, доктаамга мээң көргөним чүүлдер, оларның киржикчилери — садып алган аш-кемим бузурупкан садыгжы кызым, көгө-буганың тынын алган хензиг оглум, мени арагадан бажы арааш чүдөп баксырап орап деп салчаан "чермет" думаларым, уруунга хлеб садып бергеш, ббдун ымзандырып кааным думам эр, Музаның ээзи ак баштыг хөрөөжөн, мээң чечээмни ынак кызынга тутсу каапкан чалы оолак, дачада кожам, чуржум оолдун какпага кактырган служагы, ыраажы эр, чүктешкилиг орус, тыва ийи угбам болгаш өскелер-даа кинода чүве дег дес-дараалаштыр кире дүштү. Олар шупту меңээ эң-не эргим, чоок, төрөөн чүвөлөрим дег, сагындырып келирге, сеткил-сагыжымга өөрүшкүлүү, чырык-чылыгы аажок-ла аларды. Бистиң-биле болган ужураалдар төөгү ужурулуг болуп шыдавас, ыңчангаш чаа музейниң делгүүрүңге-даа хөйге көзүлдүр кайын делгеттинер ийик. Чүгле олар чаңгыс-ла мээң сеткилимниң ханызынга, утпас-ла болзумза, кадагалаттынып артып калыр.

Алдын сүвүр суурганың мырыңай шиш бажында бир-ле хензиг чүве шимчеш диген ышкаш болган. Довук ышкаш азарганчыг кижижигеш-даа алдын бажын борбандып олурганзыг кыннып келген. Сахараның элезинниг ээн ховузунга бир-ле катап француз шериг ужулукчу, чогаалчы Антуан де Сент-Экзюпериге ужурашкан Бичи тажы бистиң октар-гайывыста катап чедип келгеш, "Өөредип, чаңчыктырып алган улусуң дээр харылаар алаар сен" деп сагындырган ышкаш болду. Алдын суурганың сүвүр бажында алдынналчак бажының дүктерин салгынга хадыткан, азарганчыг бичи тажы боду-даа ышкаш, ол дириг чүве шимчеп тур ийин...

Шынап-ла, мен ол кижилерге өөренип чаңгыга берген турган боор мен. Олар база-ла меңээ чаңгыгып калган тур боор ийин. Ыңчангаш "өөредип чаңчыктырып алган кижилеримниң салым-хуузу дээр харысалгалыг болурум черле чөптүг чүве-дир. Ийе, олар дээр мен харысалгалыг кижиге-дир мен. Улуг кижилерниң угаанындан уругларның угааны черле улуг-дур. Мergen угааның Бичи тажыны ыңчалдыр сагынганымның чылдагааны мында чүве ышкажыл.

Долгандыр турар кижилер — мээң сеткилимниң одмас чечээ, кезээде өшпес ынакшылы. Ындыг болганда, олар дээр харысалгам утпайн чорууйн. Мен олар дээр, олар мен дээр харылап турар ужурулуг-дур.

БАМ-дан байырымны чедирген мен, эргим өңүк! База катап ужуражырының бетинде сеңээ-даа, арткан улуг-бичи чонумга сеткилдиг арындан БАМ-ны — Байлакшылды, Аас-кежикти, Маңнайны күзедим.

Бай-шыдалдыг, аас-кежиктиг, маңнайлыг чурттап бээривиске бүзүрээр мен. БАМ-ны — Байлакшылды, Аас-кежикти, Маңнайны черле көөр бис!..

2004, январь-февраль.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, хүндүлүг, ынак угбавыс **Хүрөң Быйымбаевна ОНДАР** апрель айның эге хүннеринде юбилейин демдегелеп эрттирер. Ол дөргөн ажыг чылдар иштинде Тываның аңгы-аңгы булуңнарынга кооперация шугу-мунга улуг бухгалтерлеп, үрө-түннелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, Кызыл хоорайда амыдырап-чурттап чоруур.

Чуртталга чеже-даа берге, нарын болза, угбавыстың тура-соруу бедик, келир үеге бүзүрелдиг, бодунуң назы-харынга безин дүүшпес дурт-сынның, аныаксыг.

Чонун, өөрүң аразынга хүндүткелдиг, Човаг билбес ажыл-ишчи эрестиг сен. Амыдырал-чуртталганың

чөлengiижи,

Аас-кежик, өөрүшкүнүң херели сен. Алдан харлаан юбилейлиг хүнүң-биле Төрелдерин, эжин-өөрүң байыр тудуп, Сеткиливис ханызындан

чылыг сөстү

Сенээ бөгүн белек кылдыр сөннедивис.

Сүт-Хөлде, Кызылда хөй санныг төрелдери, күдээзи Эрес, дунмазы Вера МОНГУШТАР.

Ак-Довурак хоорайга 30 ажыг чылдарның иштинде чурттап, хоорайның эмнелгезинге улуг сестра болуп ажылдап келген бистиң хүндүлүг угбавыс **Светлана Көк-ооловна САЛЯГА** дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чүстүң чартың чурттап эрткен,
Юбилейлиг хүнүң-биле
Сеткиливис ханызындан чылыг сөстү
Сенээ бо хүн байыр тудуп сөннедивис.

Амыдырал дески эвес оруктары

Бежен харның артындыва эккелзе-даа,

Алыс боду оожум-топтут ынак эжин,

Ийи кызың, дунмаларың бистерни дээш

Тендиш дивейн, тура-сорууң салба, угбай.

Ажыл-ишке бердингештиң эмчи болуп,

Арбын чонга ачы-дуза кадып чоруур

Эштиг-өөрлүг, хүндүткелдиг угбавыска

Аас-кежик, кадыкшылды күзедивис.

**Борбак-оолдар, Дамбааданар,
Хомушкалар, Ооржактар, Монгуштар база
даай-авазы Клара Оолакаевнадан.**

Бистиң эргим ынак ававыс, Тес-Хем кожуунуң Кызыл-Чыраа школазының орус дыл башкызы **Дарый Чимисовна ХЕРТЕКТИҢ** чырык черге төрүттүнген хүнү-биле ажыл-ижинге чаа-чаа чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өөрүшкү-маннайны, өлчей-кежикти, ак колду сеткиливис ханызындан күзедивис. Сенээ ынак бис, авай. Чорук-херээнер чогуңгур, орууңар ак болзун.

Хүндүлел-биле, өөнүң ээзи, уруглары Олча,

Орлана, уйнуктары: Белек-Байыр,

Санчимаа, Санджар.

"МАСТЕР"

магазин барааннарны мөөнү-биле садып алыр кижилерни кады ажылдаарыңче чалап тур.

Адырлары:

а) мебель

б) чугай

в) ...болгаш оон-даа ыңай.

Чоннуң хереглел барааннарын сайгарары-биле доктаамал хүлээп ап турар болгаш саттына бээрге санажыр.

Керээ чарып алгаш, харылзажыр телефон-нары: 1-12-51; 1-03-16.

Адреси: Кызыл хоорай,

Красноармейская кудумчузу, 102.

ДЕЗИПКЕШ, ЧИТКЕН

Тыва Республиканың Прокуратуразы Куулар Шолбан Оскалолович деп 1976 чылдың июнь 26-да Тыва АССР-ниң Баян-Тала сумузунга төрүттүнген, чоокку үеге чедир Баян-Тала суурнуң Ленин кудумчузунда 3 дугаар бажыңга чурттап турган, тыва, бот хамаатының турар черин тодарадып турар. Ол 2000 чылдың апрель 13-те Чадаана хоорайга конвой үезинде дезипкеш, ис чок читкен бооп турар.

Ылгагыр им-демдектери: бажының дүгү дыдырашсымаар, кара, арны монголоид хевирнин, кирбиктери сырый, кастактары шала достак, кулактары чыпшыгыр, эриннери чуга. Кара хөм курткалыг, эгин кезээнде үнелиг кештен даарап каан национал херектээштиг, кара чүвүрлүг, савыа сапыктарлыг турган.

Тыва Республиканың Чазаа "Хакаскузбассуголь" хаагыг акционер ниитилелинин чигине директору, "Тыва даг-дүгү" ажык акционер ниитилелдин тургузучуларының бирээзи

**Анатолий Иванович
ДМИТРИЕВИЧ**

элекке мөчээни-биле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улетпүр яамызы чоннуң уран чурулга, устывыш "Суй-Белек" бүдүрүлгезинин директору, Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутаты Мерген Балыкаевич Дагбага ооң ачазы

**Балыкай Монгушевич
ДАГБАНЫҢ**

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Автотранспорт бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларнын угуртукчуларының кичээнгейинге

"2004 чылдың часкы үезинде Тыва Республиканың ниити ажылгалының автомобиль оруктарынга транспорт аймааның шимчээшкинин түр кызыгаарлаар дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 29-та № 98 Айтыышкынынга үндөзилээш, Тыва Республиканың Ниити ажылгалдыг автомобиль оруктар эргелели автосөөртүлгелерге сонургалдыг бүгү-ле бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга чазын оруктарның малгашталыр үезинде

2004 чылдың апрель 10-дан май 30-ге чедир

Тыва Республиканың ниити ажылгалдыг автомобиль оруктарынга ниитизи-биле 10 тоннадан ажыг транспорт аймааның шимчээшкининин түр кызыгаарлаашкынын кириер.

Ниитизи-биле 10 тоннадан ажыг чүктөрни автотранспортка сөөртүрүңге чөпшээрелди дараазында адресте берип турар: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 60. ☎ 3-66-25.

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызы, С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылганың республика төвү

Апрель 17, 18 хүннеринде хөгжүм-шии театрынга 10.00 шактан эгелеп Россияның составынга Тываның бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга тураскааткан

"ТЫВА — БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС"

деп улусчу чогаадылганың республика фестивалының ТҮҢНЭЛ КЕЗЭЭ болур.

Республика фестивалының II кезээниң тилекчилери аңаа киржир.

Кирериниң өртээ — 50 рубль.

Апрель 18-те 19.00 шакта

фестивальдың тилекчилеринин концерти.

Өртээ — 100 рубль.

Харылзажыр тел: 1-11-78; 1-12-05.

Театрның телефону (вахта) 3-69-97; касса — 1-11-41.

Боттарывыстың чаңгыс чер-чурттугларывысты деткири-биле найысылалдың бүгү чурттакчыларын болгаш аалчыларын фестивальвысыче чалап тур бис!

ШКОЛАЧЫЛАР АРАЗЫНГА

Спорттун болгаш күш-ажылдың хоочуну Тимур Опал-оолович ХОВАЛЫҢНЫҢ шаңналы дээш барыын кожууннарның школачыларының аразынга

баскетбол маргылдаазы

апрель 3-4-те Чадаана хоорайның № 2 школазынга болуп эртер.

Маргылдаа апрель 3-те 14.00 шакта эгелээр.

Киржир күзелдиг командаларны чалап тур бис.

Деткиччилери: кожуун чагыргазы болгаш Т.О. Ховалыг.

ОРГКОМИТЕТ.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң топтуг-томаанныг акывыс, ачавыс, кырган-ачавыс **Эзир-оол (Клим) Давааевич ОНДАРНЫ** сөөлгү орукче үдежи, деткимче көргүскени дээш Сүт-Хөлдүн Хер-Тайга школазының болгаш эмнелгезинин коллективтеринге, суур чагыргазыга, кудаларывыска, чаңгысклассчыларга, Хер-Тайга суурнуң улуг-бичи чурттакчы чонунга четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи, төрелдеринден.

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс, угбавыс, чөңгөвис **Делгермаа Даржаевна ЧАМЗЫРАЙНЫ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дуза кадып, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, О.Шынаа суму чагыргазынга, эмнелге, школа, садик коллективтеринге четтиргенивисти "Шын" солун дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ээзи, ажы-төлү, дунмалары, уйнуктары.

Бистиң ынак оглуус, дунмавыс, акывыс **Аяс (Аястон) Александрович ОЮННУ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг ачы-дузаны чедирген төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгысклассчыларынга, Кочетов ортумак школазының коллективинге, суму чагыргазыга, ырак-чооктан келген чонувуска четтиргенивисти илередип тур бис.

Кады төрээнеринден.

Күрүне Думазының депутаты, Күрдуманың Культура комитетинин даргазының оралакчызы Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар Россияның алдарлыг артизи болгаш Күрүне шаңналының лауреады

**Хертек Өлбезекович
ШИРИИН-ООЛДУН**

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, Төлээлекчилер хуралы, культура килдизи Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тыва Республиканың Улустун артизи, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, В.Көк-оол аттыг күрүнең хөгжүм-шии театрының хоочун артизи, чаңгыс чер-чурттууус

**Хертек Өлбезекович
ШИРИИН-ООЛДУН**

мөчээни-биле ооң чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8912. Чагыг 45.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпсөктеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшейн барып болур. Айгыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.